SETKÁNÍ BOHEMISTŮ
CIKHÁJ 2006

SBORNÍK

BRNO
2007

Děkujeme:
Nadačnímu fondu studentů FF a FSS MU za finanční podporu.

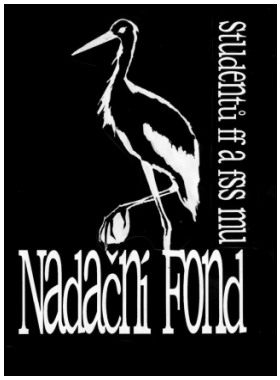

Obsah

Slovo na úvod 4

Martina Otradovcová
Zpracování dat v mluvené řeči 5

Jana Šindlerová
Budování anglického valenčního slovníku 9

Jan Křivan
Klitika v češtině: systémové vs. fonetické hledisko 12

Šárka Zikánová
Umístění slovesa a neprojektivita ve starší češtině 19

Denis Jerie
Člověk v českém jazyce (lexikální sémantika) 24

Růžena Písková
Metaforická a metonymická pojmenování v komunikační oblasti IT 29

Michaela Čornejová, Veronika Bromová
Někdy kolébka, nyní národu mého rakev 31

Radim Ošmera
Poznámka k interpretaci textů Jaromíra Nohavici 41

Mojmír Dočekal
Jsou analytické soudy apriorní, nebo aposteriorní 45

Petr Biskup
Proč ve fázovém modelu nejsou lexikální prefixy později mergované adjunkty 53

Markéta Ziková
Roztrpčit se a něco rozmlátit – nazály, likvidy a jiná fonologická havěť 61

Slovo na úvod

V říjnu 2006 jsme již počtvrté zavítali na Vysočinu do vesničky s etymologicky vyzývavým názvem – *Cikháj*, abychom se po roce opět setkali s kolegy z oboru a vzájemně si prezentovali větší či menší část své práce. O čem jsme debatovali, se můžete dozvědět na následujících stranách.

Ve sborníku jsou pochopitelně uveřejněny jen referáty (bez následných diskusí a poznámek), nicméně vedle odborných bohemistických témat byla jako vždy součástí *Cikháje* také beseda s hostem. Letos jsme diskutovali s profesorkou Marií Krčmovou na téma svým způsobem troufalé, leč pro studenty a vyučující bohemistiky více než zásadní, a sice *K čemu je studium českého jazyka?* Stejně tak nechybělo sobotní promítání filmu (*Démanty noci*) a jeho následný rozbor. Po skončení oficiálního programu večera následovala komentovaná projekce fotografií z minulých ročníků konference a otevřel se prostor pro další diskuse.

Rádi bychom Vám popřáli nejen inspirativní četbu, ale také, abyste si nové poznatky a příjemné zážitky mohli příště odvézt přímo z našeho Setkání.

Na viděnou se těší organizátoři konference

Nina Doležalová
Daniela Dvořáková
Petra Kopřivová
Adam Kovář
Radim Ošmera
Adéla Rybnikárová
Kateřina Říhová

Zpracování dat mluvené řeči v Pražském závislostním korpusu mluvené češtiny

Martina Otradovcová, Marie Mikulová

Acknowledgement
Tento článek i výzkum, o kterém se v tomto článku pojednává, byl realizován za podpory grantů Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR: LC 536 a Grantové agentury Univerzity Karlovy: GAUK 375/2005 a 352/2005. Za odborné vedení děkujeme vedoucímu výzkumného projektu doc. RNDr. J. Hajičovi, Dr.

1. Úvod

Předmětem tohoto článku je proces vzniku plánovaného Pražského závislostního korpusu mluvené češtiny (Prague Dependency Treebank of Spoken Czech, dále PDTSC), na kterém se pracuje v Ústavu formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy. PDTSC teoreticky navazuje na Pražský závislostní korpus 2.0 (Prague Dependency Treebank 2.0 – dále PDT 2.0), jehož anotace sahají až do roviny hloubkové syntaxe. PDTSC bude prvním korpusem mluvené řeči, který nabídne i popis zachycující významovou strukturu věty.

2. Výzkum mluvené řeči

V oboru zpracování mluvené řeči má česká lingvistika již rozsáhlé výsledky. Na mnohých bohemistických pracovištích se systematicky shromažďují autentické nahrávky mluvené řeči a existuje již několik korpusů zachycujících mluvenou řeč z různých hledisek; například: Pražský mluvený korpus (http://ucnk.ff.cuni.cz/pmk_bonito.html), Brněnský mluvený korpus (http://ucnk.ff.cuni.cz/bmk.html), Korpus Dialog – mluvená čeština v televizních debatách (Čmejrková, Jílková, Kaderka, 2004), Czech Broadcast News Speech and Transcripts (Radová, 2004), Korpus projektu Malach (Hajič et al., 2002; Psutka et al., 2003). Vůbec první korpus mluvené češtiny vznikl již v 70. letech v Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky jako část tzv. Korpusu věcného stylu (pod vedením dr. Těšitelové).

Korpusy se používají pro rozmanitý lingvistický výzkum (například fonetický, morfologický, syntaktický, stylistický, interakční). Nahrávky jsou přepisovány podle různých transkripčních pravidel s různou mírou přídavné anotace. Odlišují se od sebe svým rozsahem, hloubkou, zaměřením tematickým, žánrovým, teritoriálním atd.

Korpusy představují rozsáhlý materiál poskytující věrný obraz současného mluveného jazyka. Na rozdíl od výzkumu psaného textu se však výzkum mluveného jazyka soustřeďuje většinou jen na přepis akustického signálu do textové podoby. Rozsah lingvistické anotace těchto transkripcí je nevelký, anotace se obvykle zastavuje na morfologické rovině, či se přidává prozodické značkování; další zpracování směrem k významu se obvykle neprovádí. Dosud neexistuje (ani ve světovém měřítku) systematicky a ve větším rozsahu manuálně anotovaný korpus na úrovni syntaktické, tím méně na úrovni jazykového významu (na úrovni hloubkově syntaktické).

Na základě morfologicky a prozodicky anotovaných dat byly již vytvořeny aplikace pro automatické rozpoznávání slovních jednotek v mluvené řeči a jejich přepis do psané podoby. I přes to, že tyto programy zvládnou s poměrně velkou přesností určit, o jaké slovo se jedná, nedokáží pracovat s jeho významem. Proto je dnešním úkolem vytvořit takový systém analýzy mluvené řeči, který zvládne řeč identifikovat až na úroveň významu. Potom bude možné provádět automatický přepis mluvené řeči do běžné podoby řeči psané, vyhledávat informace v rozsáhlých audionahrávkách, či dokonce uskutečnit automatický překlad z mluvené řeči jednoho jazyka do mluvené řeči jiného jazyka.

V Ústavu formální a aplikované lingvistiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy se v roce 2005 začalo s budováním PDTSC. Základním východiskem pro významovou analýzu mluvené češtiny v PDTSC je hloubková (tzv. tektogramatická) anotace textu, která je zpracována v projektu Pražského závislostního korpusu verze 2.0.

3. Pražský závislostní korpus 2.0

PDT 2.0 (viz http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0) je komplexně anotovaný korpus psaných českých textů z Českého národního korpusu. Jejich komplexní popis je dán zachycením na celkem čtyřech rovinách: nejnižší, výrazová, slovní rovina (w-rovina) představuje původní „surový“ text, na ni navazuje rovina morfologická (m-rovina), která popisuje morfologické kategorie jednotlivých slov, následuje rovina analytická (a-rovina), pomocí níž je zachycena povrchová syntax věty, a poslední, významovou rovinou je rovina tektogramatická (t-rovina).

4. Pražský závislostní korpus mluvené češtiny

Pro hloubkovou analýzu v PDTSC byl vybrán rozsáhlý soubor audionahrávek z projektu Malach.

Po natočení filmu Schindlerův seznam založil Steven Spielberg nadaci Shoah Visual History Foundation (VHF, www.vhf.org) s cílem shromáždit archiv videonahrávek svědectví lidí, kteří přežili holocaust. Tato svědectví se mají stát studijním materiálem pro současnou i nastupující generaci a mají být základem výchovy k toleranci lidí na celém světě. Do současné doby shromáždila VHF více než 52 tisíc výpovědí v 32 jazycích. K vyhledávání důležitých informací ve svědeckých výpovědích budou využity nejnovější technologie z oblasti automatického rozpoznávání mluvené řeči. Tyto problémy řeší od roku 2001 právě prestižní projekt Malach (Multilingual Access to Large Spoken Archives, viz http://malach.umiacs.umd.edu/). K řešení projektu byla přizvána i Západočeská univerzita v Plzni, která se má, společně s MFF UK v Praze, podílet na zpracování jazyků střední a východní Evropy. Česká část korpusu Malach představuje 336 výpovědí. Průměrná délka jedné výpovědi je asi 2 hodiny.

Korpus Malach byl vybrán pro zpracování v PDTSC z několika důvodů. Hlavním důvodem je typ promluv – jsou nepřipravené, zachycují spontánní formu řeči, zároveň se ale nejedná o spontánní promluvu ve skupině, kde zvukové analýze brání akustické podmínky. Navíc nahrávky vzhledem k vysokému věku mluvčích a jejich emocionálnímu stavu obsahují mnoho odchylek od normy, tudíž jsou dobrým trénovacím materiálem.

Původním záměrem při budování PDTSC bylo anotovat přepis mluvené řeči přímo na všech třech anotačních rovinách, obdobně jako psanou řeč v PDT 2.0, a pravidla anotace upravit pro zvláštnosti řeči mluvené. V rámci projektu PDTSC proběhla lingvistická analýza dat z existujících, elektronicky dostupných mluvených korpusů a dalších vzorků získaných z volně dostupných textů na internetu a uskutečnily se první pokusy se syntaktickou anotací mluvené řeči. Tato analýza ukázala, že mluvený jazyk, zejména ve své spontánní podobě, nedodržuje často ani elementární gramatická pravidla a zvyklosti, a tudíž že předpokládaný původní postup je neschůdný. Byl proto stanoven nový postup: před vlastní hloubkovou analýzou (tektogramatickou anotací) se segmenty mluvené řeči nejprve převádí na tzv. standardizovaný text, tj. provádí se rekonstrukce standardizovaného textu z mluvené řeči (speech reconstruction).

Na w-rovině systému PDTSC (přepis mluvených projevů) zůstávají texty zachovány v původním znění. Na těchto datech je možno dále trénovat automatické rozpoznávání mluvené řeči. Na m-rovině ale již dochází k zásadní úpravě, standardizaci ve smyslu použití standardních spisovných slovních tvarů a slov vůbec, gramatického slovosledu a běžné české syntaxe.

Klíčové přitom je zachování (anotování) vazeb mezi původní transkripcí (která mj. sleduje i proud řeči v čase a lineárně tedy odpovídá vstupnímu akustickému signálu) a její standardizovanou verzí. Tyto vazby jsou v datech dále typizovány (pojmenovány).

Platí, že provedené změny nesmějí zasahovat do významu věty. Význam vyplývající z tektogramatického znázornění upravené věty musí být tentýž jako význam textu původního. Dále platí zásada minimálního počtu úprav, tj. dělá se jen tolik úprav, kolik jich věta nutně vyžaduje pro splnění třetí zásady, která říká, že musí být provedeno tolik úprav, aby bylo možno text analyzovat za použití současných zásad zachycení struktury a významu věty. Je nutné citlivě posoudit každou větu zvlášť a vytvořit pro ni takové modifikace, aby bylo vyhověno všem kritériím.

5. Postup rekonstrukce standardizovaného textu z mluvené řeči

Příklad vstupního transkribovaného segmentu mluvené řeči:
no tak já s- chtěl sem jenom říct jak- jaký byli mezi náma hrdinové že.
Výstupní standardizovaná věta: *Chtěl jsem jenom říci, jací byli mezi námi hrdinové.*

Postup rekonstrukce je následující. Nejprve se ze vstupního segmentu odstraní výplňková slova a slovní spojení. V příkladové větě jde o výrazy: *no*, *tak*, *že*. Vymazávána jsou i tzv. reparanda, za které považujeme opakovaná slova a zakoktání. V příkladové větě jsou to výrazy: *s-*, *jak-*. Dochází také k ymazaní tzv. interregn, což je komentář mluvčího k opravě (např.:*…přijdu ve čtvrtek,* ***tedy vlastně*** *v pátek…*). Jinou úpravou je smazání „průběžných spojek", tj. spojek, které nemají spojovací význam, pouze se umisťují na začátek vět jako prostředek zachování kontinuity textu. Následují změny ve slovosledu. Také jsou odstraňovány fragmenty, tj. přerušené a nedokončené myšlenky, od kterých mluvčí upustil (např.: ***byl jsem*** *šel jsem domů*).

Poté jsou vymazána nadbytečná odkazovací a jiná deiktická slova: v příkladové větě se odstraní zájmeno *já*. Do výstupní věty jsou dále vložena chybějící gramatická slova a interpunkce. Nakonec se provádějí změny tvarů slov: nejprve jsou opravena slova ve špatném tvaru (pád a číslo u substantiv, číslo, jmenný rod, osoba u sloves), poté se upravují nespisovné tvary na spisovné a nakonec chyby, které vznikly přepisem z audionahrávky (velká písmena, gramatické chyby).

Na závěr standardizace se větě přiřadí její typ podle dosažené míry rekonstrukce. Přiřazeným typem věty je zároveň určeno, zda bude věta zařazena do další anotace.

Pro proces rekonstrukce standardizovaného textu z mluvené řeči byl vytvořen speciální anotační nástroj MEdit; na obrázku je vidět, jak v tomto nástroji vypadá oanotovaná příkladová věta.

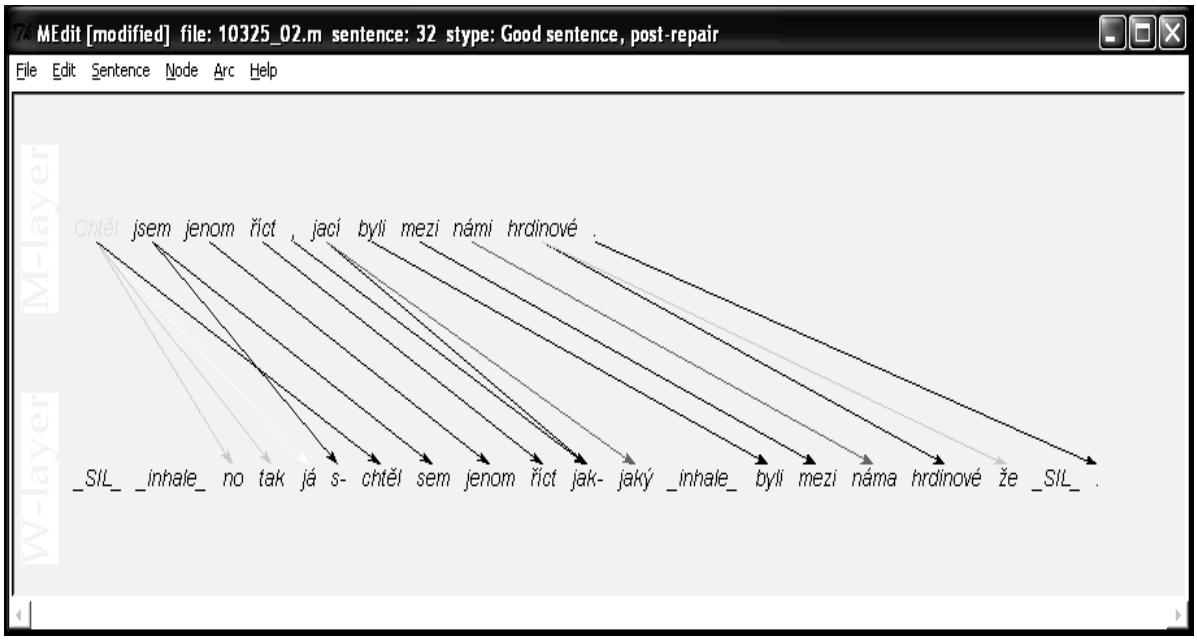

6. Závěr

Projekt budování PDTSC začal v roce 2005. V prvním roce byla provedena analýza textů a vyřešeny teoretické otázky dalšího postupu. V současné době probíhá rekonstrukce standardizovaných textů ze segmentů mluvené řeči.

Literatura:

Čmejrková, S.; Jílková, L.; Kaderka, P. (2004): Mluvená čeština v televizních debatách: korpus DIALOG, Slovo a slovesnost, 65.

Hajič, J.; Panevová, J.; Hajičová, E.; Sgall, P.; Pajas, P.; Štěpánek, J.; Havelka, J.; Mikulová, M. (2006): Prague Dependency Treebank 2.0. CD ROM. CAT: LDC2006T01, 1-58563-370-4. Linguistic Data Consortium, Univ. of Pennsylvania, Philadelphia, USA.

Hajič, J.; Psutka, J.; Ircing, P.; Ramabhadran, B.; Gustman, S; Byrne, W. J.; Psutka, J. V.; Radová, V. (2002): Automatic Transcription of Czech Language Oral History in the MALACH Project: Resources and Initial Experiments. In Text, Speech and Dialogue. 5th International Conference, TSD 2002, pp. 253-260. Springer.

Mikulová et al. (2005): Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka. Technická zpráva ÚFAL TR-2005-28. MFF UK, Praha.

Nebeská, I. (1983): Kvantitativní charakteristiky souvětí v psaných a mluvených odborných projevech. In Těšitelová, M. (ed.). Psaná a mluvená odborná čeština z kvantitativního hlediska. Linguistica IV. Praha, s. 99-120.

Psutka, J.; Ircing, P.; Psutka, J. V.; Radová, V.; Byrne, W.; Hajič, J.; Mírovský, J.; Gustman, S. (2003): Large Vocabulary ASR for Spontaneous Czech in the MALACH Project. In EUROSPEECH 2003 Proceedings (8th European Conference on Speech Communication and Technology), pp. 1821-1824. ISCA.

Radová et al. (2004): Czech Broadcast News Speech and Transcripts. Sada CDROM. LDC Catalog No. LDC2004S01 a LDC2004T01. Linguistic Data Consortium, Philadelphia, PA, USA.

Budování anglického valenčního slovníku

Jana Šindlerová

Náš příspěvek se týká budování anglického valenčního slovníku EngValLex v rámci projektu paralelních korpusů Prague Czech-English Dependency Treebank (dále jen PCEDT). Projekt tvorby paralelních korpusů navazuje po teoretické stránce na projekt Prague Dependency Treebank (dále jen PDT). Jedním z cílů PCEDT je vytvořit materiál pro trénování strojového překladu. Anotované texty pocházejí z korpusu PennTreeBank, konkrétně jeho sekce Wall Street Journal.

Prague Dependency Treebank vzniká od roku 1995. Nedávno byla publikována jeho verze 2.0[*]. PDT je založen na vzájemném propojení čtyř rovin anotace. Základní rovinou je tzv. w-layer, úroveň slovní, na které se nalézá prostý text. Druhou rovinou je m-layer, rovina označkovaná morfologicky. Další stupeň anotace představuje a-layer, analytická rovina, kde je zachycena povrchová syntax. Poslední, a zároveň nejhlubší, je rovina tektogramatická, t-layer, představující hloubkovou syntax. Na úrovni hloubkové syntaxe principiálně nemají gramatická slova (až na řídké výjimky) vlastní uzel, základní syntakticko-sémantická informace je zachycována pomocí značek, tzv. funktorů, a zároveň se zachycuje také informace o koreferenčních vztazích a aktuálním členění výpovědi. Tato rovina byla pro svou komplexnost vybrána pro testování možností automatického překladu, proto je pro projekt PCEDT klíčová.

V rámci PDT vznikl i valenční slovník PDT-ValLex, nástroj primárně zajišťující konzistenci anotace, ale využitelný samozřejmě i pro teoretické zkoumání principů valence českých sloves. PDT-ValLex zachycuje valenci ve formě valenčních rámců. Valenční rámce poskytují informaci o dostupných aktantech a volných doplněních k danému slovu, o jejich obligatornosti, případně typičnosti pro dané slovo a o možných povrchových vyjádřeních jednotlivých valenčních doplnění. V současné době je v PDT-ValLexu dostupná informace o valenci sloves a substantiv.

Anglická část PCEDT, tzv. Prague English Dependency Treebank (dále jen PEDT), je v první fázi anotována právě na t-rovině. Namísto a-roviny, která je v současné době anotována pouze automatickou procedurou, máme k dispozici původní anotaci frázových stromů z WSJ-PennTreeBanku. Ta nám slouží zejména jako referenční zdroj při nejasnostech ohledně syntaktické platnosti nebo závislostních vztahů některých uzlů.

EngValLex vzniká paralelně k PDT-ValLexu jako nástroj pro usnadnění anotace. Na rozdíl od něj však nevzniká od základů, ale konverzí PropBanku, nástroje podobného charakteru, který byl využíván pro původní anotaci WSJ-PennTreebanku. Přitom zůstává zachováno propojení původní anotace s rámci, takže následné přiřazování v samotné anotaci je do značné míry automatické.

PropBank, neboli „banka propozic“, je projektem University of Colorado. Má podobný účel jako PDT-ValLex, ale odlišný formát, proto jeho konverze nebyla možná přímo automaticky. PropBank používá podspecifikovaných argumentů, které doplňuje o přespecifikované sémantické popisy, a nezabývá se otázkou obligatornosti.

(1) Příklad PropBankových rámců pro sloveso *lead.*

a) lead.01
Arg 0: leader
Arg 1: thing led
Arg 2: start point
Arg 3: end point

[*] Publikováno v Linguistic Data Consortium, katalogové číslo LDC2006T01.

b) lead.02
Arg 0: leader
Arg 1: project or group

c) lead.03
Arg 0: factors
Arg 1: led entity
Arg 2: result, action or attribute on arg1

Tyto rámce procházejí nejprve automatickým předzpracováním, kdy je rámec přizpůsoben formátu PDT-ValLexu, tedy každý argument dostane zvláštní pozici a části z nich je přidělen odpovídající funktor (např. u Arg0 je vysoká pravděpodobnost, že mu ve valenčním rámci odpovídá právě funktor ACT, Arg1 bývá nejčastěji PAT, u unakuzativ pak ACT). Po předzpracování odpovídá každé příkladové větě z PropBanku samostatný rámec.

Poté následuje samotná práce anotátorů. Prvním krokem je prostudování dostupných zdrojů informací o sémantické struktuře slovesa, konkrétně již zmiňovaného PropBanku a VerbNetu. Následně je všem argumentům přiřazen odpovídající funktor. Nejtěžší rozhodnutí se týká obligatornosti jednotlivých argumentů, ve slovníku zůstávají aktanty obligatorní i potenciální a volná doplnění obligatorní a typicky potenciální. Ostatní doplnění jsou ze struktury mazána. Pokud se i poté vyskytnou totožné rámce a jedná-li se zároveň o tentýž význam slovesa, jsou tyto rámce sloučeny. Při vytváření EngValLexu se snažíme zachovávat konzistenci s PDT-ValLexem.

(2) Rámce pro sloveso *lead* v EngValLexu:
a) lead.01
ACT()[lead.01::0] PAT()[lead.01::1] DIR1()[lead.01::3] DIR3()[lead.01::4]
He led her from the kitchen to the dining room.
b) lead.02
ACT()[lead.02::0] PAT()[lead.02::1]
John leads the whole project.
c) lead.03
ACT()[lead.03::0] PAT()[lead.03::2]
These problems led to our decision to cancel the project.
ACT()[lead.03::0] ADDR()[lead.03::1] PAT()[lead.03::2]
These problems led him to the decision to cancel the project.

EngValLex díky svému propojení s PropBankem obsahuje oproti PDT-ValLexu navíc informaci o alternacích. Zde jsme vycházeli z teorie Beth Levinové. Zachyceny jsou pouze ty alternace, které vyžadují změnu rámce, alternace, které se projevují pouze na povrchové realizaci jednotlivých argumentů, pomíjíme.

Oproti PropBanku obsahuje EngValLex navíc hlavně informaci o obligatornosti jednotlivých elementů v rámci. Použití funktorů se jeví jako funkční kompromis mezi původním podspecifikovaným číslováním a přespecifikovaným popisem. Povrchové formy, které budou k rámcům dodány v blízké budoucnosti, jsou další informací, kterou PropBank zachycuje pouze nesystematicky. A konečně celkové pojetí valenčních rámců nám dává dokonalejší informaci o syntaktické struktuře.

Fakt, že při budování EngValLexu vycházíme z PropBanku, nás ale v jistých ohledech spíše omezuje. Za prvé je v samotném PropBanku nedostačující množství příkladových vět. Jejich spektrum zdaleka neobsáhne množství skutečně dostupných povrchových realizací jednotlivých rámců a ani nepokryje všechny možné rámce a významy jednotlivých sloves. Vzhledem k tomu, že mezi anotátory není rodilý mluvčí, nemůžeme si dovolit tyto nedostatky

odstraňovat pouze na základě vlastní intuice. Určitým řešením se jeví převzetí některé úplnější databáze.

K dnešnímu dni obsahuje EngValLex 3 687 sloves, na něž připadá 5 877 rámců. V nejbližší budoucnosti bude obohacen o povrchové formy, chystá se jeho doplnění o substantiva (převodem NomBanku, newyorské paralely k PropBanku), výhledově se počítá i s valenčními rámci adjektiv. Současně s anotací PEDT je EngValLex průběžně revidován a doplňován. Pro potřeby strojového překladu bude nutné propojit jej s PDT-ValLexem.

Předpokládáme, že EngValLex současně s PDT-ValLexem nám poskytnou cenný materiál pro zkoumání české a anglické valence, že nám umožní je srovnat co do hloubky, obligatornosti jednotlivých doplnění, povahy aktantů i vlastností jednotlivých sémantických skupin sloves.

Tento článek vznikl za podpory grantů GAUK 489/2004 a GAČR 405/06/0589.

Literatura:

Cinková, S. *Manuál pro tektogramatickou anotaci angličtiny*. 2004.

Levin, B. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago, The University of Chicago Press, 1993.

Kinsbury, P. – Palmer, M. *Propbank: the Next Level of TreeBank.* Dostupné na:
http://w3.msi.vxu.se/~rics/TLT2003/doc/kingsbury_palmer.pdf

Mikulová Marie, Bémová Alevtina, Hajič Jan, Hajičová Eva, Havelka Jiří, Kolářová Veronika, Lopatková Markéta, Pajas Petr, Panevová Jarmila, Razímová Magda, Sgall Petr, Štěpánek Jan, Urešová Zdeňka, Veselá Kateřina, Žabokrtský Zdeněk, Kučová Lucie. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka.* 2005.

Rundell, M. et al. *MacMillan English Dictionary for Advanced Learners*. 2003.

Semecký, J. – Cinková, S. *Constructing an English Valency Lexicon*. Frontiers in Linguistically Annotated Corpora. Proceedings of the Workshop. Coling ACL 2006. Dostupné na:
http://acl.ldc.upenn.edu/W/W06/W06-0612.pdf

Klitika: fonetické vs. systémové hledisko

Jan Křivan

Následující příspěvek se bude snažit najít odpověď na jednoduchou otázku, co všechno může být české *klitikon*, tedy jaké výrazy lze v češtině označit za příklonku nebo předklonku.

Vymezení pojmu klitikon však jednoduché není, každý popis totiž musí zohlednit fonetické i morfosyntaktické charakteristiky; akcentem některých dílčích rysů pak vznikají rozdíly. Dosavadní česká pojetí příklonek a předklonek mě neuspokojila, rozhodl jsem se proto některé přístupy zmapovat a na jejich základě z nového uceleného pohledu představit systém českých klitik.

Klitika v české jazykovědě

V českých mluvnicích se obvykle pracuje pouze s termíny příklonka a předklonka. Většinou jsou definovány ve fonetické části. V syntaktické části jsou pak rozebrány příklonky z hlediska svého chování ve větě. Opačným způsobem se většinou nepostupuje.

První skupina zastupuje tradiční bohemistický přístup. Pracuje se zde s trvalou bezpřízvučností určitých příklonných výrazů.

Havránek a **Jedlička** v České mluvnici (ČM) uvádějí: »příklonky jsou slova, která nikdy nemívají (sic!) přízvuk – jedná se zejména o krátké tvary zájmen, jednoslabičné tvary pomocného slovesa *být*, zvratná *se, si*.« Slova, která se mohou přiklánět za určitých podmínek (dlouhé tvary osobních zájmen, ukazovací zájmeno *to*), nazývají příklonnými slovy. Předklonky mohou být i víceslabičné. Podobně vymezují příklonky i **Hlavsa** a **Dokulil** v Češtině – řeči a jazyku (ČRJ)**;** podle nich »Některá slova jsou trvale nepřízvučná.«

Tento přístup je v pozměněné podobě uváděn například **Krčmovou** v Příruční mluvnici češtiny (PMČ), jedná se zejména o terminologické zpřesnění: rozlišuje mezi *stálými příklonkami* (vymezuje je podobně jako Havránek s Jedličkou příklonky), *nestálými příklonkami* (neplnovýznamovými slovy, která za určitých podmínek ztrácejí přízvuk) a *předklonkami* (včetně víceslabičných).

Pro akademickou **Mluvnici češtiny** (MČ) je pak příznačná nejednotnost výkladu. Fonetická část (MČ1) dvojím způsobem interpretuje termín příklonná slova. Syntaktická část (MČ3) pak jako jediná pracuje s termínem nestálá příklonka. Více viz tab. 1.

Výše uvedené přístupy mají nevýhodu, že příklonky vymezují na základě fonetických charakteristik (navíc nedůsledně) a teprve potom jim přiřazují syntaktické chování.

Na nedůsledné fonetické vymezení klitik poukazuje **Palková** ve Fonetice a fonologii češtiny (FaF). Podle ní může být z čistě fonetického hlediska každá monosylaba (i plnovýznamová) v češtině realizována bezpřízvučně. Navrhuje tedy, aby tradiční pojem příklonky byl používán pro slova, která přízvuk nemívají. Palková dále píše: »Přesněji je možno vymezit skupinu slov nejméně samostatných. Jsou to slova, pro něž obtížně hledáme kontexty, v nichž by mohla tvořit samostatný přízvukový takt. Směrodatné je postavení v sousedství víceslabičných slov, zejména na konci a na začátku vyšší intonační jednotky. Do této skupiny patří jednoslabičné předložky a spojky, krátké tvary osobních a zvratných zájmen a tvary slovesa *býti* ve funkci pomocného slovesa.«

Formulaci, která vymezuje příklonky pouze z fonetického hlediska, nalezneme i v Akademickém slovníku cizích slov. Pokud jde o Encyklopedický slovník češtiny, samostatné heslo příklonka či klitikon zde nenajdeme. Pojednání o příklonkách je zde od Palkové pod heslem „přízvukový takt“ a odpovídá jejímu návrhu v FaF.

Různost v české terminologii klitik uvádím v následující tabulce.

Tab. 1 Terminologie klitik v některých českých popisech

ČM	příklonka	slovo příklonné	předklonka	-	- - -
PMČ	příklonka stálá	příklonka nestálá	předklonka	-	- - -
MČ1: 154	stálá příklonka	MČ3: 601, nestálá p.	předklonka	*	- - -
	slovo příklonné (~ příklonka)				
MČ1: 74	příklonka	- - -	- - -		- - -
	slovo příklonné				
FaF	slova nejméně samostatná				
příkl.	*se, mi, ti*	*je, to, jí*	*a*	*že*	*do*

* „slova, která se někdy připojují k slovům přízvučným (nejčastěji jako předklonky), jinak se spojují s jinými nepřízvučnými slovy a tvoří s nimi přízvukové celky; první slovo této skupiny dostává přízvuk, celá skupina má pak platnost rytmické jednotky.“

Další přístupy ke klitikám

Odlišný přístup se volí v jazykovědě zahraniční, zejména v typologicky orientované literatuře a v deskriptivních gramatikách různých jazyků. Tato pojetí (Esvan 2000, Halpern 2005, SIL International 2004) sice počítají s nepřízvučností klitika, ale mnohem větší váhu zaujímají systémové – morfosyntaktické charakteristiky.

Např. **Zwicky** nebo **Halpern** rozlišují několik typů klitik na základě jejich chování ve větě (*simple clitics*, *special clitics* [*verbal, second-position, other*], *bound words*).

Klasifikace jednak podle Zwickyho (Holmer 2006), jednak podle Halperna (2005):

1. simple clitics (jednoduchá klitika) jsou nepřízvučná slova, redukovaná při rychlé řeči. V klauzi obsazují stejnou pozici jako plná slova [např. anglické redukované formy *’l ’ve, n’t* apod.].

2. special clitics (zvláštní klitika) jsou zvláštní formy, alomorfické k formám plným; mají zvláštní pravidla pro umisťování v klauzi [např. španělské *me*, patří sem i krátké tvary českých osobních zájmen, alomorfické k tvarům dlouhým]. Není jasné, zda vždy musejí existovat alomorfické formy.

Halpern uvádí podtypy zvláštních klitik:

a. *verbal clitics (slovní, či spíše slovesná klitika)*: syntakticky i pozičně se typicky připojují ke slovesu [např. ve francouzštině]

b. *second-position clitics*: klitika, která se nevážou k určitému slovu ve větě, ale řadí se za první přízvučný celek věty (podle tzv. Wackernagelova zákona se nazývají také Wackernagelova klitika, o těchto klitikách v češtině viz dále).

c. *other special clitics* (do této skupiny se řadí klitika z různých jazyků, která se chovají jiným, zvláštním způsobem).

3. bound words (vázaná slova): tuto kategorii vymezuje Zwicky; Halpern by je pravděpodobně zařadil mezi simple clitics. Jedná se o nepřízvučná slova, která vyžadují hostitelské slovo; nemají plnou variantu [např. srbské *li;* patřilo by sem i české podmínkové - *li*]

Na základě jednoduché definice a typických rysů vymezuje klitika **SIL International (2004)**:

Klitikon definuje jako morfém, který má syntaktickou charakteristiku slova, ale vykazuje fonologickou svázanost s jiným slovem.

Rysy klitika jsou následující:

- fonologicky svázané (s jiným slovem), ale syntakticky volné (má charakteristiky slova)
- funguje na úrovni fráze nebo klauze
- do promluvy nemůže být integrováno bez svázání s jiným slovem
- často má spíše gramatický než lexikální význam
- náleží do uzavřené třídy slov, jako jsou zájmena, předložky, pomocná slovesa a spojky
- připojuje se obvykle na hranicích slov (vně afixů)
- připojuje se často k několika slovním kategoriím slov (jako jsou substantiva, předložky, slovesa, příslovce)
- fonologicky nepřízvučné

Vymezení českých klitik

Pro vymezení klitik v češtině jsem se rozhodl vyjít z přístupu Zwickyho a Halperna s tím, že využiji typických rysů podle SIL International a zároveň terminologii propojím s bohemistickou tradicí. Uvědomil jsem si, že klitika v češtině nelze vymezit jako ostře ohraničenou kategorii. Naopak se ukazuje, že je vhodné vyjít z určitých prototypických vlastností, na jejich základě umístit některá klitika do centra „klitičnosti“ („příklonnosti“) a další umisťovat směrem k neklitické periferii.

Musím také rezignovat na přiřazování klitičnosti slovním tvarům nebo lexémům bez ohledu na kontext. Jistá slova sice mají předpoklady stát se klitiky, ale jen za určitých fonetických a syntaktických poměrů ve větě: v „klitickém kontextu“. Slovní tvar se v tomto kontextu buď vyskytuje vždy (tradičně tzv. *stálá příklonka*) nebo jen někdy (tzv. *nestálá příklonka*). Určováním klitického kontextu se budu zabývat dále.

Termín *nestálá příklonka* není vhodný; umožňuje totiž označovat příklonkou slovní tvar i v nepříklonné pozici. Pro účely této práce budu nestálé příklonky raději označovat jako *příklonky kontextové* (slovní tvary s vymezením klitického kontextu). U předklonek je situace trochu odlišná (viz dále). S termínem stálosti se u nich nepracuje.

Při určování klitičnosti slovního tvaru vycházím nejprve z předpokladu jednoslabičnosti slova a jeho potenciální nepřízvučnosti; následně zjišťuji, jak je toto slovo syntakticky zakotveno ve větě. Testuji, zda se slovo nachází na druhé, tzv. *Wackernagelově pozici*. Pokud tomu tak není, zjišťuji, zda je svázáno s jinou větnou pozicí nebo se slovem.

Pro konečné rozhodnutí o klitičnosti je pro Wackernagelovu pozici základní hledisko syntaktické, v některých případech může být v protikladu k jednoslabičnosti nebo bezpřízvučnosti výrazu, většinou je však s těmito předpoklady ve shodě. Pro určení klitika v jiné pozici je nejdůležitější jeho potenciální bezpřízvučnost.

Prototypický klitický kontext: Wackernagelova pozice

Wackernagelova pozice je typická pro postavení českých příklonek. Jedná se o pozici za prvním přízvučným celkem věty. Např. *Po dlouhém dni se slunce skrylo v mracích.*

V češtině se na této pozici objevují stálé příklonky – zvratná reflexiva *se*, *si*, krátké tvary osobních zájmen, některé tvary pomocného slovesa *být*, kontextově pak i ukazovací zájmeno

to, dlouhé tvary osobních zájmen, ale i krátká příslovce. U stálých příklonek je určení klitičnosti jednoduché; nejednoznačné je však posouzení monosylab, které obsazují i jiné pozice. Navíc se na druhé pozici shodou okolností může objevit bez přízvuku i jednoslabičné plnovýznamové slovo. Jak potom určit, jestli není klitikem?

Při posuzování, zda je výraz kontextovou příklonkou, testuji jeho chování ve větě: jednak jeho kombinovatelnost s jinými příklonkami/monosylabami na druhé pozici, jednak jeho možnost substituce přízvučným slovem. Pokud se může pořadí slov měnit, nebo pokud je možné kandidáta na příklonku zaměnit za přízvučné slovo beze změny slovosledu, začínám o klitičnosti výrazu pochybovat. Např. podle *Řeklo se jim to. ~ Řeklo se to kolegům.* × **Řeklo se kolegům to.* určím *jim* jako příklonku. Oproti tomu předložkový výraz „s ním“ není na druhé pozici pevně zakotven, obvykle se řadí až na konec druhé pozice (na rozdíl od jiných dlouhých tvarů) a s některými monosylabami na druhé pozici (*však*) se může prohodit. Viz *(’Přišla s ním) domů*. Výraz se chová velmi podobně jako plnovýznamové *„s Petrem“*.

Naopak bezpředložkové *„jím“* se jeví spíše jako příklonka. *Petr vedoucím být nechtěl, stal se jím tak nedobrovolně.* × * *...stal se vedoucím tak nedobrovolně.*

Nejasná je situace u časových a místních příslovcí, která se hromadí za jednoznačnými klitiky. Hranice mezi klitičností a neklitičností je velmi rozostřená. Nejjednodušší se zdá řadit sem pouze místní deiktická příslovce (*tam*, *sem*).

Zvláštním případem jsou dvojslabičné výrazy *bychom* a *byste*. Zařazuji je ke stálým příklonkám kvůli jejich zcela pravidelnému výskytu na druhé pozici a jejich pravidelné bezpřízvučnosti. Žádné jiné dvojslabičné výrazy takovou pravidelnost nevykazují. Vedle toho je příklonkou i neslabičné *s* stažené ze *jsi* ve větách typu *Přišels domů*. Jeho výskyt je také pravidelný na druhé pozici.

Na základě testů příklonnosti klitik na druhé pozici jsem sestavil horní část grafu 1.

Poznámky k Wackernagelově pozici

Wackernagelova pozice se v češtině neprojevuje jen na rovině věty, ale i na rovině klauze v širším slova smyslu – v polovětných konstrukcích. Příklonky *se* a *mu* se v následujících příkladech zdají být pevně vázány na verbální adjektivum nebo infinitiv a zdánlivě je možné považovat je za klitika vázaná na slovo: *Zakázal mi říct ti cokoliv. Musel poslouchat hádající se rodiče.* Po rozvití těchto konstrukcí nebo po změně slovosledu se ale tyto příklonky rytmicky drží za prvním přízvučným slovem konstrukce. Srov. *Zakázal mi cokoliv ti říct. Musel poslouchat často se hádající rodiče.* Tím tedy odmítám potřebu tyto případy definovat jako „slovní klitika“.

Podobně se nejeví účelné odlišovat „slovesná klitika“ od Wackernagelových ve větách typu *Po dlouhém dni slunce skrylo se v mracích.* Spíše se zdá, že Wackernagelova pozice je v češtině základním klitickým kontextem, ale v určitých případech je porušena: Posouvá se směrem doprava s ohledem na záměr mluvčího změnit rytmické a/nebo aktuální členění. Srov. následující hypotetické příklady: *Ani za tolik práce přes čas mi Petr nedal najevo svůj vděk.* → *Ani za tolik práce přes čas nedal mi Petr najevo svůj vděk.* nebo *Ani za tolik práce přes čas svůj vděk mi Petr nedal najevo.* nebo *...svůj vděk mi nedal Petr najevo.*

Klitikon se může posunout i výrazněji: *Ani za tolik práce přes čas svůj vděk nedal mi Petr najevo.* Další posouvání sice zní neobvykle (básnicky), ale neoznačil bych ho jako negramatické: *Ani za tolik práce přes čas svůj vděk Petr mi nedal najevo. / ...svůj vděk Petr nedal mi najevo.* Dále *...svůj vděk Petr najevo mi nedal. ...svůj vděk Petr najevo nedal mi.* Jistou hranicí gramatičnosti je pouze postavení příklonky na prvním místě napravo od slovesa. Posouvání dále již není možné. **...svůj vděk nedal Petr mi najevo*.

Zdá se také, že Wackernagelova pozice se posouvá celá najednou: ?*Po dlouhém dni by skrylo se mi slunce v mracích. Po dlouhém dni skrylo by se mi slunce v mracích.* Pokud

bychom uznali větu s „?“, znamenalo by to, že druhá pozice může být roztržena a že tedy má v tomto případě smysl uvažovat o kategorii slovesných klitik.

Speciálním typem příklonek jsou přeci jen reflexiva *se*, *si* v určitém typu konstrukcí: při navázání na deverbativní substantivum derivované ze slovesného tvaru s příklonkou. V konstrukcích typu *vynoření se*, *obětování se* nelze *se* substituovat ani jinou Wackernagelovou příklonku. Tyto příklonky *se*, *si* budu podobně jako podmínkové *-li* považovat za vázaná klitika a budu je řadit do kategorie ostatních klitik.

Souhrnně klitika, která se typicky vyskytují na druhé pozici, označuji jako *zvláštní příklonky*, mohou být *stálé*, nebo *kontextové*.

Ostatní klitika

Pokud se určité syntakticky nebo foneticky nesamostatné slovo nevyskytuje na druhé pozici, je třeba uvažovat, zda může náležet do kategorie ostatních klitik. Kromě výše zmíněných vázaných klitik sem řadím i výrazy, které se typicky objevují v určitých kontextech, v nichž obvykle ztrácejí přízvučnost, jsou neplnovýznamové a mají omezenou pohyblivost po větě.

Jedná se o výrazy, které jsou zřídka přízvučné, stávají se většinou předklonkou nebo příklonkou na základě kontextu (spojka *a* v postavení na začátku věty vedle postavení mezi dvěma členy). Příkladem přízvučnosti je spojka *že* v souvětí *Řekl, že se spletl. Že* považuji i v tomto případě za klitikon, nachází se totiž ve svém klitickém kontextu (první větná pozice). Ze syntaktického hlediska by sem patřily i jednoslabičné a neslabičné předložky; ty ovšem nesplňují požadavek obvyklé ztráty přízvuku.

Ostatní klitika jsou umístěna v dolní části grafu 1.

graf 1. Systém českých klitik

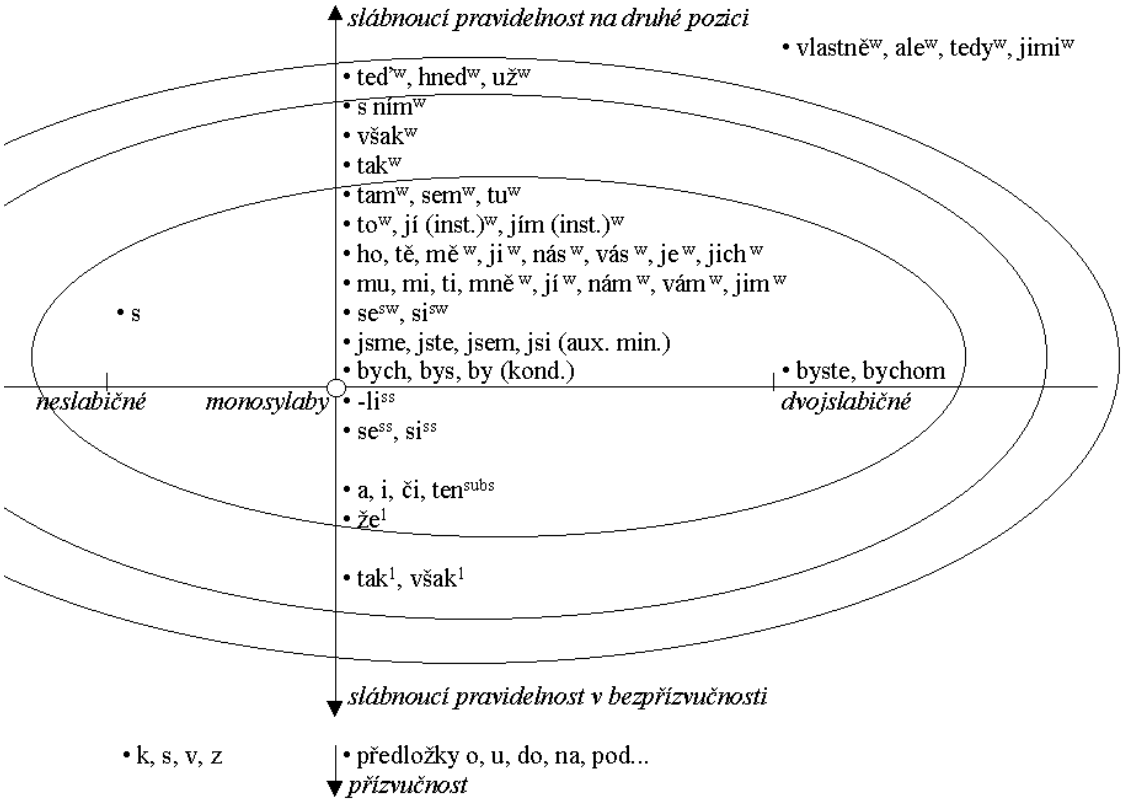

vysvětlivky: ʷ – Wackernagelova pozice kontextové příklonky; 1 – první pozice; ˢʷ – stálá příklonka ve Wackernagelově pozici; ˢˢ – stálá příklonka vázaná na slovo; subs – v pozici syntakticky vázané na substantivum

Poznámky ke grafu

V horní polovině grafu se nacházejí tzv. *zvláštní příklonky*, seřazené jsou podle pořadí výskytu na druhé pozici. Dolní polovina grafu zobrazuje tzv. *ostatní klitika*.

Ve vnitřním kruhu jsou zahrnuta klitika, o jejichž klitičnosti nepochybuji. Další dva kruhy zahrnují i klitika, jejichž klitičnost není jednoznačná – výrazy v horní části osy *y* se chovají na druhé pozici méně pravidelně; výrazy v dolní části osy *y* jsou zase méně jisté ve svém bezpřízvučném chování na první pozici ve větě. Zařadit do tohoto grafu by bylo samozřejmě možné i další výrazy.

Závěrem

Svým pojetím jsem dospěl ke dvěma hlavním skupinám českých klitik. Typickým českým klitikem je tzv. *zvláštní příklonka*. Vyskytuje se obvykle na druhé pozici, vymezení všech zvláštních příklonek však není úplně jednoduché, hranice mezi klitiky a neklitiky na této pozici je nejasná. Vedle toho existují i další, *ostatní klitika* – zahrnují jednak podskupinu výrazů přímo svázaných se slovem, jednak nejasnou podskupinu gramatických výrazů, u nichž se více méně počítá s pravidelnou bezpřízvučností a které mohou mít v textu příklonnou nebo předklonnou pozici.

Literatura

ČECHOVÁ, M. A KOL. 1996. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV.

ESVAN, F. 2000. Česká klitika z hlediska typologického. In: HLADKÁ, Z., KARLÍK, P. (eds.) *Čeština – univerzália a specifika*, 2. Brno: Masarykova univerzita.

HALPERN, A. 2005. Clitics. In: SPENCER, A. & ZWICKY, A. (eds.) *The Handbook of Morphology*. 102–121. Blackwell Publishing.

HAVRÁNEK, B. & JEDLIČKA, A. 1981. *Česká mluvnice*. 4. vyd. Praha.

HOLMER, A. 2006. *Cliticization*. Handout k předmětu Grammar II. [Aktualizováno 2006-7-11]. Lund University. Dostupné na <http://www.ling.lu.se/education/homepages/ALS012/handouts/g2-9.pdf>

KOL. AUTORŮ. 2001. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny.

KOL. AUTORŮ. 1986–1987. *Mluvnice češtiny* I, III. Praha: Academia.

KOL. AUTORŮ. 1995. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Lidové noviny.

PALKOVÁ, Z. 1994. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.

SIL INTERNATIONAL. 2004. *What is a clitic? (Grammar).* [Aktualizováno 2004-1-5]. An extract from the LinguaLinks Library. Dostupné na <http://www.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/WhatIsACliticGrammar.htm>

Umístění slovesa a neprojektivnost ve starší češtině (1500–1620)

Šárka Zikánová

1. Úvod

Ve starší češtině se projevuje tendence k umístění přísudkového slovesa v koncové pozici ve větě. Existují však struktury, v nichž se kromě slovesa vyskytuje další člen tendující ke koncovému postavení, např. na základě aktuálního členění. V některých z těchto struktur vede souběh uvedených tendencí v povrchovém slovosledu k tomu, že sloveso rozděluje složený jiný člen, který se nachází na konci věty. Vzniklá konstrukce je pak neprojektivní. Cílem tohoto článku je představit jednotlivé typy neprojektivních konstrukcí ve starší češtině a poukázat také na skutečnost, že v některých strukturách je neprojektivní slovosled ustálený.

Termíny projektivnost a neprojektivnost popisují povrchový slovosled věty vzhledem k její hloubkové stavbě. MČ3 definuje podmínku projektivnosti takto (1987: 610): „Libovolné dvě větné složky ve vztahu syntaktické dominace buď ve větě následují bezprostředně po sobě, nebo jsou od sebe odděleny takovými větnými složkami, které jsou přímo nebo nepřímo dominovány jednou z nich." V neprojektivních konstrukcích pak jsou dvě složky ve vztahu dominace od sebe odděleny třetím členem, který není na žádné z nich závislý, který do dané dvojice vstupuje „zvenku". V případě našeho výzkumu je takovýmto třetím členem přísudkové sloveso, které odděluje od sebe např. části jmenné skupiny či srovnání. Srov. schéma,[†] v němž sloveso odděluje příslovce *více* od druhé části srovnání *nežli nezdenický.*

<Když ten kal na rozpálený plech rozmazán byl, <u>více</u> ***praštěl*** *<u>nežli nezdenický</u>, méně než zahorovský: …>* (ZborJord)

praštěl

více

nežli nezdenický

více praštěl nežli nezdenický

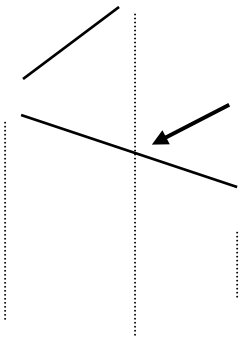

Jazykový materiál, z něhož vycházíme v tomto výzkumu, pochází ze 150 textů z období mezi lety 1500–1620. Je v něm zastoupeno devět žánrů psaných textů, které se orientují na různé jazykové vzory (např. jazyk Bible, klasická rétorika) a v nichž se uplatňují různé další stylotvorné činitele:[‡]

- **<u>administrativní texty a oficiální listy</u>**
- **<u>soukromé listy</u>**
- **<u>historiografie</u>**
- **<u>odborná literatura</u>**
- **<u>prakticky odborná a výchovná literatura</u>**
- **<u>náboženská literatura</u>**

[†] Toto schéma bylo přejato z práce Zikánové (2006).
[‡] K podrobnější charakteristice jazykového materiálu viz Zikánová (2006).

- **zábavná literatura**
- **politická literatura, polemiky a komentáře vztahující se k aktuálnímu dění**
- **předmluvy a dedikace**

V analyzovaném materiálu 2082 dokladů jsme našli 263 konstrukcí, v nichž povrchové postavení přísudkového slovesa způsobuje neprojektivnost.

2. Typy neprojektivních konstrukcí ve starší češtině

Doklady, v nichž umístění přísudkového slovesa vede k neprojektivnosti, se liší podle toho, jaký typ dvojice členů spojených vztahem dominace je v nich slovesem oddělen. Charakteristické je rozdělování jmenných skupin, v nichž bývají přívlastek či vedlejší věta přívlastková odděleny od řídícího jména. Neprojektivní rozdělování je typické také pro členy vyjadřující srovnání *(větší – než, stejný – jako).* V některých případech je neprojektivnost způsobena vytčením členu z věty vedlejší, která stojí v postpozici za větou hlavní, před sloveso ve větě hlavní; vytčený člen přitom může být vyjádřen nevětnou jednotkou, stejně jako další větou vedlejší. Zvláštním jevem, který stojí na hranici neprojektivních konstrukcí (viz níže), je oddělování korelačních dvojic *(tak – jak, tolik – kolik)* a oddělování jednotlivých členů koordinace.

2.1 Konstrukce se jmennou skupinou (nerozvitou větou vedlejší)

V první skupině konstrukcí odděluje přísudkové sloveso přívlastek od řídícího jména. Věta přitom má jednotnou intonační linii, sloveso neuzavírá intonační jednotku, za níž by po pauze následovala zbylá část jmenné skupiny. V našich dokladech se uvedený typ neprojektivních konstrukcí objevuje zejména v textech řídících se zásadami klasické rétoriky.

(1) <Mistr Jan z Chocně všem vuobec lidem pozdravení *vzkazuje* ***laskavé.>***
(JanzChocně)

(2) A tu je široce vypravuje Cicero. <A takové [hejtmany, Š. Z.] že jest měl Žižka, i čte se o tom, i lidé *rozprávějí* ***staří.>***
(HrubýNapPův)

2.2 Konstrukce se jmennou skupinou (rozvitou VV přívlastkovou)

Variantou předchozího typu neprojektivních vět jsou konstrukce, v nichž umístění slovesa vede k oddělení řídícího jména a následující vedlejší věty přívlastkové. V těchto dokladech je slovesem uzavřena jedna intonační jednotka, za níž následuje vedlejší věta přívlastková jako další, poměrně samostatná intonační jednotka.

(3) <Tehdy nahodú mladenec *přišel,* ***kteréhož veliký houf následoval;>***
(KonáčSen)

(4) <leč král, maje lidi a rady rozumné při sobě a nestranné, v každou věc *nahlédne,* ***která se dála a děje až do síž chvíle,>***
(VilémzPernKoš)

2.3 Konstrukce s komparací

Typické je oddělování jednotlivých částí pomocí přísudkového slovesa u složených výrazů srovnání. Před slovesem přitom předchází řídící část (např. komparativ), za slovesem se nachází člen, k němuž se přirovnává (uvozený slovem *jako, než* apod.). V našich dokladech se ukazuje, že tento typ neprojektivní konstrukce je poměrně běžný ve všech žánrech, neomezuje se např. pouze na žánry, které více respektují zásady klasické rétoriky.

(5)Žila, která sahá k palci u nohy, jest ratolest panenské žily, <též *činí* ***jako i ona,> Avicenna.***
(JanzChocně)

(6)<Po nasycení pak k tancuom, ke hrám, k opilství chtivěji *pospíchají* ***nežli k tomu, aby Bohu svému poděkování z nasycení učinili.>***
(Bavorov)

2.4 Konstrukce s předsunem členu z postponované VV před sloveso ve větě řídící

Zvláštním typem neprojektivních konstrukcí jsou souvětí, v nichž se z postponované vedlejší věty předsouvá člen před sloveso ve větě řídící. Tento jev je charakteristický pro souvětí, v nichž řídící sloveso je verbem dicendi či sentiendi a postponovaná věta je vedlejší větou obsahovou.

(7) <O bratra mýho také *nepochybuji,* ***že se starati ráčíte;>***
(ŽerotFridr)

(8) <Okolo Pardubic *praví,* ***že za míli všecko kroupy pobily,> tolikéž okolo Sedlčan. (ŠťastzPleš7)***

(9) <A Švejcarů *počítajie* ***že okolo tiesíce zbito sóstalo.>***
(JanzEber)

2.5 Konstrukce s předsunem VV z postponované VV před sloveso ve větě řídící

Variantou předchozího typu neprojektivních konstrukcí jsou taková souvětí, v nichž je člen předsunutý z věty vedlejší vyjádřen další větou vedlejší. Struktura takového souvětí pak vypadá následovně:

nevidím

proč by mezí prvními neměl položen býti

když by se svítila na tobě šlechetnost a dospělost

Stejně jako ve skupině 2.4 je i zde řídícím slovesem verbum dicendi či sentiendi a postponovaná věta je vedlejší větou obsahovou. Z ní je předsunuta před řídící sloveso zapuštěná vedlejší věta podmínková (která vyjadřuje podmínku k VV obsahové, srovnej *proč*

by neměl mezí prvními položen býti za jakých okolností? – *když by se svítila na tobě šlechetnost a dospělost).* Tato větosledná varianta není omezena na určitý žánr, vyskytuje se např. v textech formálnějších i méně formálních.

(10) <Když by se svítila na tobě šlechetnost a dospělost, *nevidím*, ***proč by mezí prvními neměl položen býti.>***
(KonáčSen)

(11) <neopravíte-li mnozí a pokánie nebudete-li činiti, *pravíme*, ***že skrze pokušenie od dobrého vyvrženi budete.>***
(LukPražSbor)

(12) <neb kdyby se pěšími sedlskými přemnožilo, *nevíme*, ***kterak by věrnost zachovali,> (RožmitŠvamb)***

2.6 Konstrukce s korelativní dvojicí

Doklady s rozdělenou korelativní dvojicí nelze považovat za neprojektivní v pravém slova smyslu, neboť projektivnost a neprojektivnost jsou definovány u členů, které spojuje vztah dominace (viz výše). U korelačního vztahu však o dominaci nejde. Přesto jsme se rozhodli přiřadit tento typ konstrukcí k výkladu o neprojektivnosti, protože k roztržení komplexního členu u konce věty zde vede stejný důvod jako v předchozích skupinách vět: tendence ke koncovému umístění se projevuje u více členů najednou, u korelačního vyjádření a u přísudkového slovesa. Oba členy se u konce hierarchizují tak, že sloveso odděluje části komplexního členu.

Uvedený větosled je ve starší češtině charakteristický pro souvětí s vedlejší větou účinkovou (srov. doklady 14–15).

(13) Slýchal sem někdy vůbec říkávati při příčinách tato slova: <Každý pták tak *zpívá*, ***jakž jemu vyrostl nos.>***
(BlahMuzPřid1)

(14) <Ti pak, kteří v též nemoci druhý den přečkali, v tak těžké vytržení mysli *upadali*, ***že jedni do studnic, druzí z nejvyšších oken, nevědouce, co činí, na dlážení skákali.>***
(VodTheatr)

(15) <a ve dvou letech takový prospěch *učinili*, ***že již mnozí z kněží spovědi slyšeti mohou a mládencí s japonskými bez tlumače mluví a dobře sobě rozumějí.>***
(Jápon)

2.7 Konstrukce s koordinací

Také konstrukce s oddělenými koordinačními členy nepatří přímo mezi neprojektivní konstrukce. Mezi jednotlivými oddělenými členy v nich totiž existuje vztah nikoli dominace, na jehož základě je projektivnost definována (viz výše), ale vztah koordinace. Tyto doklady jsou ve výzkumu zmíněny proto, že k uvedené slovosledné zvláštnosti k nim dochází ze stejného důvodu jako u skupiny (2.6). Konstrukce s oddělenými koordinačními členy se nacházejí ve starších českých textech poměrně vzácně.

(16) <Urozeným, statečným, slovútným, opatrným pánóm i všem obyvatelóm kraje Plzenského, věrným našim milým, milost naši královskú *vzkazujem* ***a všecko dobré.> (VladII)***

(17) <Dva tovaryší spolu přes hory *vandrovali* ***i přes oudolí, …>***
(ProstSbKop)

Poděkování

Tato práce vznikla za podpory výzkumného záměru „Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor“ Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR č. MŠM–0021620825.

Literatura

BAUER, Jaroslav. *Vývoj českého souvětí.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.

BAUER, Jaroslav; GREPL, Miroslav. *Skladba spisovné češtiny.* 3. vyd. Praha: Československá akademie věd, 1980.

BEHAGHEL, Otto. *Deutsche Syntax: Eine geschichtliche Darstellung. Band IV, Wortstellung. Periodenbau.* Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1932.

BĚLIČOVÁ, Helena; SEDLÁČEK, Jan. *Slovanské souvětí.* Praha: Academia, 1990.

BĚLIČOVÁ, Helena; UHLÍŘOVÁ, Ludmila. *Slovanská věta.* Praha: Euroslavica, 1996.

HAVRÁNEK**,** Bohuslav. *Vývoj českého spisovného jazyka.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.

HOBERG, Ursula. *Die Wortstellung in der geschriebenen deutschen Gegenwartssprache.* München: Hueber, 1981.

K jazyku a stylu českých barokních textů I: Sborník Katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. DAVID, Milan (ed.). České Budějovice: Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity, 1998.

Mluvnice češtiny 3. Praha: Academia, 3. díl 1987.

ZIKÁNOVÁ, Šárka. *Slovosled ve starší češtině (1500–1620): Postavení syntetického přísudku ve větě hlavní.* Nepublikovaná dizertační práce, Praha: Filozofická fakulta, 2006, připravuje se do tisku.

Člověk – v češtině a v kontextu polštiny a němčiny (jazykový obraz světa)

Denis Jerie

> *Motto: „Člověk je tím víc člověkem, čím víc se cítí částí svého vlastního jazykového společenství, které miluje a ve kterém je milován, onoho společenství, za jehož ekologii, tedy i lingvoekologii, jsme všichni zodpovědni.“ (Marvan 2004)*

1 Úvod

Tento článek spadá do oblasti lexikální sémantiky a pojednává o rozboru lexému *člověk* v češtině a v nástinu také v polštině a němčině. Cílem této úvahově volněji pojaté studie je objasnit významovou strukturu tohoto slova, rozlišit jednotlivé významové roviny, upozornit na významovou rozmanitost a specifičnost v češtině.

Pro odlehčení, ale i zamyšlení uvádím ukázku z knihy Pavla Eisnera *Čeština poklepem a poslechem* o č-l-o-v-ě-k-u:

> *Člověk* je ohava, a to ohava zvuková. Jen zvyk a otupělost, dva největší dobrodincové lidstva, způsobují, že to slovo snášíme bez protestu a revolty. Nevěříte-li, hláskujte si je hodně pomalu: *č-l-o-v-ě-k.* První polovice slova je tak ošklivá, že neutrální druhá ten praškaredý dojem už nesmaže. *Člo-*: nevím, co tomu řekne experimentální fonetika, ale zdá se mi, že hláska *č* se v této skupině – právě pro to následné *l* – tvoří jinde, jinak než např. v slovech *čas*, *část*, *čistý*, *džbán* (vyslov: čbán) – totiž dál vzadu na patře, blíž k čípku. Toto zvláštní „zadové“ *č* se pak spojí s následným *l* a *o* ve skupinu poněkud „čuněcí“: a homo sapiens má tedy v češtině jméno mlaskavé a animální, nehezké do té míry, že nikdy nepřestanu závidět ruštině jejího čelavěka a srbocharvátštině jejího čovjeka. (Eisner 1996: 48)

Ať už si o Eisnerově nespokojenosti myslíme cokoli, ať nám zvukomalebnost slova *člověk* lahodí nebo naopak, jsou z této ukázky patrné elementární atributy, které český mluvčí ve významu tohoto slova spatřuje. Mlaskavost a animálnost odkazuje ke světu hierarchicky nižšímu, nad který je význam slova *člověk* povýšen.

2 Člověk

Kdo je to *člověk*? Já, vy, my všichni, či spíše každý z nás. Je to slovo, jímž jsme si zvykli pojmenovávat sebe sama v nejvlastnější podstatě, v rodově neutrálním a zároveň hodnotově a eticky vyspělém významu. Pojmenovává se jím sama podstata nás lidí („člověků“).

Člověk má v sobě zvláštní morální náboj. Jako by nebylo zcela samozřejmé, že i když je každý z nás *člověk*, chová se každý z nás vždycky „jako člověk“. Je to slovo, jímž se většinou „povznášíme“ („člověk – to zní hrdě“), ale někdy též „zklidňujeme a zlidšťujeme“ (chovejte se lidsky, „buďte taky trochu člověk“). Expresivní oslovení, *člověče*, má někdy náboj varovný („člověče, co si to dovolujete, uklidněte se!“), jindy navozuje pocit uvolnění a dobré nálady („člověče, tak se mi dnes něco povedlo“). Je tedy v tomto slově přítomen jak rozum, tak i srdce; oboje, co „dělá člověka člověkem“.

Svým postavením v sémantické hierarchii je *člověk* jistě jedním z nejdůležitějších substantiv. Nemusí však vždy spadat do této morfologické kategorie. Může být též v roli zájmena či citoslovce.

Zajímavé je, že plurál tohoto slova se netvoří ze stejného slovního základu, nýbrž vychází ze zcela jiného tvaru: *lid*, *lidé*. My všichni jsme *lidé*, ale každý z nás je *člověk*. Vzniká tak zvláštní lexikální dvojice: *člověk* – *lidé*. Toto rozlišení je historicky novější. Ve středověku

existoval plurál *člověkové*, který byl však později tvarem *lidé* nahrazen (viz Němec/Horálek 1986).

O pestrosti i složitosti slova *člověk* ve vztahu k slovům *muž* a *žena* vypovídá ukázka z Eisnerovy knihy *Chrám i tvrz*:

> V evropských jazycích je odedávna nastolena nadvláda muže nad ženou. Latinský *homo* je člověk, ale i muž: již tato podvojnost významu říká všechno. […] Čeština je k ženám o něco vlídnější než latina a např. franština – potud totiž, že rozrůznila slova *muž* a *člověk.* Ale všimněte si jen frastického života slova *člověk* a seznáte, že ta vlídnost češtiny k ženám nejde až do rovnoprávnosti: *člověk* totiž zhusta nabývá významu *muž*, máme rčení zcela běžná, v kterých čeština tíhne k obouznačnosti latinského *homo.* Žena z lidu řekne bez váhání: *můj člověk dělá na šachtě*, a rozumí tím svého *muže*. – *Venku stojí nějaký člověk*: ať to řekne muž nebo žena, rozumíme tomu sdělení jen tak, že venku stojí nějaký *muž.* Ze Starého Hrozenkova dokládá Fr. Bartoš běžné tamní slovo *očlověčiť* – jeho výhradní význam je „provdati". I zde je člověk jen a jedině *muž.* (Eisner 1999: 307)

Tak to viděl Eisner před víc než půlstoletím. Sami můžeme popřemýšlet, jak se od té doby „poměr ženy k člověku změnil".

3 Etymologické a lexikografické pojetí lexému člověk

Slovanské jazyky mají – na rozdíl od germánských nebo románských – možnost pojmenovat „člověkem" lidskou bytost rodově neutrálně. Jak je to ale s tou neutrálností slova *člověk*? Jak je to s jeho původem?

Z etymologického hlediska je slovo *člověk* složenina. První část tvoří útvar od nedochovaného *čelo*, gen. *čelese* „tlupa, sdružení, sbor, oddíl (vojáků, hlídačů, lovců, pracovníků, sluhů)". Druhá část obsahuje útvar od kořene *veik-* se stupněm *o*: indoevropsky *voik-o-s.* Celek tedy znamenal „(muž) činný jakožto člen jisté skupiny (zřízené za jistým účelem, např. vojska, artělu, služebnictva)". Z toho pochopíme, že kdysi slovo *člověk* po-kleslo i na význam „muž jsoucí ve službě někoho, poddaný", a dále to, že nemá femininum: původně šlo o činnostní skupiny mužské (Machek 1997: 105).

Ve starší, středověké češtině se pod slovem *člověk* rozuměl poddaný (původně člen čeledi). Existoval ovšem také plurál *člověkové*, postupně nahrazovaný tvarem *lidé*, označující „válečný nebo služebný lid jako určitý celek". Šlechta například se mezi lid nepočítala. Teprve později,

> když se takovýto hromadný význam rozšířil na pojem jakéhokoli množství lidí, začalo slovo *lidé* plnit úlohu množného čísla slova *člověk* a vytlačilo jeho plurál *člověkové* (Němec/Horálek 1986: 379).

Staročeské slovo *lidé, l'udie, l'udé* označovalo užší pospolitost, ale např. ve slovním spojení „všeho světa l'udie", tj. „národy celého světa", umožňovalo abstraktní chápání „lidé celého světa". V nejstarších biblických textech se tohoto slova užívalo k označování lidí vůbec v protikladu ke zvířatům (Němec/Horálek 1986: 380).

Význam slova *lidství* ve smyslu „humánnosti" je až pozdější. Původnější *člověčenství* má svůj význam odvozen z původního archaického chápání světa – označuje poddanství a podřízenost. Tohoto slova se často užívalo v listinách z 15. století, v období po husitských válkách, kdy zejména noví majitelé panství žádali po poddaných, aby jim přísahali věrnost a „člověčenstvie". Tento slovní tvar je tak spjat se snahou feudálů

> o upevnění majetkových práv a privilegií. Slovo samo posloužilo těmto snahám proto, že svým tvarem upomínalo na latinský název přísahy *homagium*, jenž rovněž úzce souvisel s latinským pojmenováním člověka (homo) (Němec/Horálek 1986: 382).

4 Významový rozbor slova **člověk** *na základě výkladových a frazeologických slovníků*

Nyní přistupujeme ke klíčové části této studie. Výkladové a frazeologické slovníky nabízejí množství významů, na jejichž základě si můžeme utvořit obraz o pojetí *člověka* v daném jazyce.

Význam lexému *člověk*/*człowiek*/*Mensch* je ve všech třech vybraných jazycích vyjádřen hned několika definicemi. Jako první je uveden význam živé bytosti, *homo sapiens*, lišící se od zvířat schopností myšlení a řeči; tato charakteristika je uvedena ve všech slovnících. Jednotliví autoři přidávají další rysy: „zdolność […] wytwarzania narzędzi produkcji i posługiwania się nimi w pracy kolektywnej“ (*SJP* 1958), „mit […] Erkenntnis von Gut u. Böse ausgestattetes höchstes Lebewesen“ (*Duden* 1976-1981). V polském výkladovém slovníku je tato významová rovina rozvedena i v druhé definici: „człowiek jako reprezentujący najlepsze cechy ludzkie a więc jako jednostka wartościowa społecznie, etyczna, szlachetna“, případně ve čtvrté: „osoba dorosła, dojrzała“ (*SJP* 1958).

Tyto definice postihují *člověka-homo sapiens* v nejuniverzálnějším významu. Navíc se v nich odráží ideový, ideologický či filozofický postoj autora i doby, v níž text vznikal. Je tedy poněkud problematické určit, do jaké míry jsou tyto definice závazné pro daný jazyk. Jistá specifika však můžeme rozlišit. Definice v českém slovníku je stručnější a jaksi „chudší“ než v druhých dvou, zvláště v polském, kde je rozvedena hned ve dvou dalších definicích ve významech „ušlechtilosti“, „etiky“, „zralosti“, „dospělosti“.

Vedle *člověka* pojatého obecně a jaksi ušlechtile existuje další charakteristika konkrétnější, věcnější: „lidský jedinec“ (*SSJČ* 1989), „menschliches Lebewesen, Individuum“ (*Duden* 1976-1981).

Na rozdíl od polštiny i němčiny je v českém slovníku vyjádřena definice „muž: mladý člověk“ (*SSJČ* 1989), „muž, mužský; mladík“ (*PSJČ* 1935). V současné češtině není již tato synonymita tak patrná jako za časů Eisnerových. V polském ani německém slovníku tato definice není, což ovšem nemusí znamenat, že ji uživatelé těchto jazyků, byť podvědomě, nepociťují. Svou roli zde může sehrát například pouhý gramatický rod. V polštině o takovém pojetí mohou svědčit frazémy „człowiek czynu“ (česká varianta – „muž činu“) nebo „człowiek z głową (zdolny, obrotny, sprytny)“ (*SFJP* 1967). V českém jazyce lze pozorovat bohatší významovou škálu – užití slova *člověk* ve významu „manžel“ nebo „šlechtic“: „dobrý člověk“ (*SSJČ* 1989). Podobnost německých lexémů *Mensch* a *Mann* je evidentní.

O původním významu či významech slova *člověk* vypovídají další definice: „nevolník“ (*SSJČ* 1989), „poddaný“ (*PSJČ* 1935), „robotnik, pracownik“; „sługa, poddany“ (*SJP* 1958). Tyto významy jsou dnes již archaické. V němčině se blíží tomuto významu definice lexému *Mann* ve významu „mužů závislých na svém pánovi, na pánovi družiny, průvodu“: „Lehnsleute, Gefolgsleute“ (*Duden* 1976-1981).

O morfologické změně svědčí užití ve významu „jedinec jako neurčitý podmět nebo předmět; každý, kdokoli, někdo“ (*SSJČ* 1989) / „w funkcji zaimka osobowego“ (*SJP* 1958). V němčině je použit výraz *man* odvozený od substantiva *Mann* ve významu neosobního podmětu.

Další významovou škálou je oslovení. Zde podle citovaných slovníků existuje významný rozdíl mezi češtinou a polštinou. V polském jazyce má užití tohoto slova při oslovení negativní význam, zatímco v českém jazyce může mít význam pozitivní. Německým *Mensch* lze vyjádřit oslovení „při zvolání v údivu, hrůze či obdivu“ (*Duden* 1976-1981, přel. D. J.).

Frazémy větné i nevětné vypovídají jak o rozmanitých lidských tělesných i duševních rysech, tak i o životním údělu člověka. Nejednou je člověk porovnáván se zvířetem: „Człowiek człowiekowi wilkiem.“ „Człowiek jak kot do miejsca się przyzwyczaja.“ (*SFJP*

1958) O tělesné rovině lexému *Mensch* vypovídají německé frazémy „kein Mensch mehr sein“: „zcela vyčerpaný, na konci svých sil“; „etw. für den inneren/den äusseren Menschen tun „gut essen u. trinken“ / „sich pflegen u. gut kleiden““: „udělat něco pro „vnitřního“/„vnějšího“ člověka – „dobře jíst a pít“ / „pečovat o sebe a dobře se oblékat““ (*Duden* 1976-1981, přel. D. J.). Významně se uplatňuje pojímání času, etiky, otázek života a smrti: „Człowiek raz się rodzi i raz umiera.“ „Dziś człowiek żyje a jutro gnije.“ „Przeżyl wiek nie tak jak człowiek“ zmarnował życie““ (*SJP* 1958). V mnohých známých příslovích se všeobecným podmětem vztahujících se k člověku se tento lexém nevyskytuje („Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá“, „Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá“), což jen svědčí o univerzálnosti významu tohoto lexému.

Rozmanitá rozdílnost mezi jednotlivými jazyky je pak patrná především ve frazémech „człowiek czynu“ (*SFJP* 1967) / „muž činu“, „człowiek z krwi i kości“ (*SFJP* 1967) / „člověk z masa a kostí“ apod. Specifický je český frazém „malý český člověk“ nemající přímé ekvivalenty v ostatních jazycích, označující „řadového příslušníka našeho národa neodlišujícího se od většiny ostatních“ (*SČFI* 1988).

5 Závěr

V průběhu analýzy jsme si mohli utvořit obraz o značně bohaté významové škále lexému *člověk* v češtině, polštině a němčině. Nelze jej zahrnout pouze do jedné definice nebo do jednoho slovního druhu. Z různých hledisek lze rozlišit následující významové roviny slova *člověk*: 1. Substantivum a jeho rod. Ačkoli je *člověk* významově genderově neutrální a označuje muže nebo ženu, nabývá nezřídka zúženého významu „muže“, „pána“, „manžela“ apod. Tato tendence je zřetelná zejména v českém jazyce. 2. Časový posun. Původně se slovem *člověk* pojmenovával „poddaný“, „sluha“, „nevolník“, „člen nějaké skupiny“. Teprve v posledních staletích nabyl tento lexém významu univerzálního, ušlechtilého, významu lidské bytosti; zde lze sledovat vliv jak humanismu, tak osvícenství. 3. Tvar *člověk* se objevuje i v roli jiných slovních druhů: citoslovce (*člověče*, *čéče* – oslovení, nejen hanlivé); „neurčité zájmeno“ (*člověk* – „on“, „ten“, „někdo“, „kdokoli“). 4. Protiklad významu nadřazenosti a podřízenosti: *člověk* „pán tvorstva“ – *človíček* „malý člověk“. Toto slovo lze použít jak ve významu hodnotově povyšujícím, tak i snižujícím.

V jednotlivých jazycích je konkurence dalších lexémů různá. Zde je třeba upozornit především na rozdíl mezi slovanskými a ostatními jazyky evropského kulturního okruhu, kde je slovní tvar pro *člověka* mnohdy totožný s výrazem pro *muže*, z čehož vyplývají rozmanité jazykové a společenské zajímavosti i problémy…

Příloha

SSJČ 1989

1. nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení a řeči; lidský jedinec: *pracující č., dobrý č., český č.*, […] přísl.: *není na světě člověk ten, aby se zalíbil lidem všem*; *kůň k tahu, pták k letu, člověk k práci*; pořek.: *šaty dělají člověka*; *kolik řečí umíš, tolikrát jsi člověkem (SSJČ,1989)*
2. muž: *mladý člověk*
3. (ob.) jedinec jako neurčitý podmět nebo předmět; každý, kdokoli, někdo: *„je to život na tom světě, že by člověk utek“* (Čelakovský)
4. (ob. expr.) člověče v oslovování místo ty, vy: *člověče, co si myslíš?*; *co to děláš, člověče, člověče nešťastná!*
5. (nář.) manžel: *nebožtík můj člověk*
6. † nevolník (Wintr)
7. † dobrý člověk, *šlechtic* (Jirásek)

PSJČ 1935

- bytost lidská
- s vedlejšími významy, zdůrazňující rozmanité lidské vlastnosti (*dobrý č., řádný č., být lidský*)
- muž, mužský; mladík
- (fam.) manžel, otec rodiny: *můj, náš člověk*
- (fam.) přátelské oslovení, (lid.) oslovení někoho neznámého
- (arch.) poddaný
- (arch.) člověk dobrý, *člověk od stavu, šlechtic*
- (náb.) *syn člověka*, *Bůh člověk*, Kristus
- (ob.) vyjadřuje gramatickou osobu neurčitou

SČFI 1988

to je můj (náš) člověk „má stejné názory, přesvědčení jako já, my, jde, drží se mnou (s námi)“; *malý český člověk* „řadový příslušník našeho národa neodlišující se od většiny ostatních, neaspirující na významnější společenský postup“; *zlatý člověk*; *člověk od pera*; *vyřízený člověk*; *člověk z lidu* atd.

Literatura

Duden 1976-1981: *Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*, 6 sv., Mannheim/Wien/Zürich.
Eisner, Pavel 1996: *Čeština poklepem a poslechem*, Praha.
Eisner, Pavel 1999: *Chrám i tvrz*, Praha.
Machek, Václav 1997: *Etymologický slovník jazyka českého*, reprint 3. vyd., Praha.
Marvan, Jiří 2004: *Brána jazykem otvíraná aneb o češtině světové*, Praha.
Němec, Igor/Jan Horálek a kol. 1986: *Dědictví řeči*, Praha.
PSJČ 1935: *Příruční slovník jazyka českého. 1. díl A-J*, Praha.
SČFI 1988: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, Praha.
SSJČ 1989: *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha.
SJP 1958: *Słownik języka polskiego. Tom pierwszy A-Ć*, Warszawa.
SFJP 1967: Skorupka, Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego. Tom pierwszy*, Warszawa.
Vaňková, Irena 1999: „Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa“, in: *SaS* 60, 1999, 283-292.

Metaforická a metonymická pojmenování v komunikační oblasti IT

Růžena Písková

Tento příspěvek vychází z analýzy jazykového materiálu získaného excerpcí psaných zdrojů (periodika, populárně naučná literatura, webové stránky a on-line konference) pro účely disertační práce.

Již během excerpce se ukázalo, že určitou část pojmenování odborných, a především slangových tvoří pojmenování metaforická a metonymická. Z 1 500 analyzovaných excerpt bylo 100 (tj. 6,67 %) tvořeno sémanticky na základě metaforického nebo metonymického přenosu významu.

Položme si otázku, čím jsou charakteristické metafory a metonymie používané v komunikační oblasti IT a proč se tyto sémantické způsoby pojmenování v oblasti IT v tak relativně hojné míře uplatňují.

Rozbor ukázal, že valná většina **metaforických** pojmenování je naprosto automatizovaná a že už nemají žádný vztah k původně pojmenovávanému předmětu, který by byl v nových kontextech nežádoucí (srov. *kanál → informační kanál, myš, jezdec*), ani si neponechávají původní stylové zabarvení (*brouzdání, správce, manažer, jablečný program*) nebo původní příznak zdrobnělosti (*poslíček, dotyková destička*). Výhoda metaforicky tvořených pojmenování v oblasti IT navíc spočívá v tom, že nepopisují, ale spíše navozují představu, připodobňují, takže do značné míry vizualizují, zkonkrétňují složitou abstraktní realitu informačních technologií.

Metonymická pojmenování v terminologii IT často souvisejí s názvy jevů podle jejich objevitelů nebo vynálezců (*volkov, norton*). Významnou podskupinou v rámci metonymie je tzv. **konkretizace abstrakt** (*diagnostika* – nejen proces, ale i typ programu, *disketová mechanika* – zařízení pro používání disket, *rozlišení* – číselný údaj o kvalitě obrazu)[§].

Podle našeho názoru se metafory a metonymie v oblasti IT uplatňují tak často i proto, že tato oblast směřuje k co nejširšímu uplatnění u co možná největšího počtu uživatelů – laiků. Během posledních dvaceti let je proto kladen důraz na přístupnost, pochopitelnost a snadnou ovladatelnost programů i materiálního vybavení.

Neznámou a velmi složitou skutečnost nejsnáze zpřístupníme a osvětlíme právě připodobněním k nějaké jiné, běžně známé skutečnosti. Výsledkem této snahy o zpřístupnění a zjednodušení jsou terminologizované výrazy převzaté ze sémantického okruhu každodenního života (např. *adresář, balík (programů), cesta (k souborům), myš, ukazovátko (myši), podavač, směrník, schránka* apod.). Autoři knihy *O české terminologii* k tomu říkají: „Na rozdíl od názvů užitých v přeneseném významu se význam terminologizovaných slov v podstatě nemění, pouze se významově zužuje, zpřesňuje.“[**] Z našeho materiálu viz např. *krabice* = obal počítače s přesně danými rozměry, *cesta* = zápis s pevně danou formou záznamu o umístění datového souboru nebo složky souborů mezi jinými soubory a složkami.

Ivana Bozděchová jako další důvod metaforického a metonymického obohacování uvádí interdisciplinární povahu počítačové slovní zásoby[††]. Ta je částečně důsledkem již zmíněné snahy o zjednodušení a zpřístupnění oblasti IT běžným uživatelům. Komunikační oblast IT si

[§] Šmilauer (Nauka o českém jazyku, str. 85) definuje proces konkretizace abstrakt takto: „Ve jménech dějů se obsah slovesa přesouvá do substantiva; tato substantiva vyjadřují děje (činnosti, stavy, změny stavu). Ale z tohoto základního významu se vyvíjejí významy druhotné (konkretizace): děje opakovaného (jevu) *chrlení krve, spodoba*, původce děje *hlídka*, cíle děje *lup, stvoření* (výsledek děje), okolností děje, a to místa *vězení* (k *věziti), *kryt*, času *svítání, listopad*, prostředku *učení* „učebnice“, *výtah, vývěva*.“

[**] Srov. Poštolková, B.,Roudný, M., Tejnor, A.: O české terminologii. Academia, Praha, 1983, str. 53.

[††] Bozděchová, I.: *Jazyk počítačů*. In: Čeština na přelomu tisíciletí. Academia, Praha, 1997, str. 106

často „půjčuje“ termíny a profesionalismy z jiných oborů právě proto, aby názorněji popsala jevy a procesy, které probíhají v ní samé (srov. *diagnostika* (typ programu), *jezdec, manažer, zkratka* (klávesová), *posuvník, ukazatel* (myši), *uzel* (komunikační), *plotna* (disku), *plocha* (obrazovky), *moiré* (při zobrazování), *virus* apod.)[‡‡].

Na základě provedeného rozboru můžeme konstatovat, že v analyzovaném souboru lexikálních jednotek výrazně převažují pojmenování metaforická (81) nad metonymickými (19). V rámci metonymických pojmenování zaujímá přední postavení jev konkretizace abstrakt (8 – *aplikace, diagnostika, léčba, podpora, rozlišení, rozšíření, záloha, zranitelnost*). Relativně vysoký výskyt tohoto jevu svědčí o potřebě pojmenovávat děje, potažmo prostředky, které jsou k jejich vykonávání určeny.

Zároveň rozbor prokázal, že valná většina metaforických a metonymických pojmenování je jako metafora či metonymie chápána nejen v češtině, ale především v jazyce původu, tedy v angličtině. Sémantická pojmenování jsou do češtiny přejímána, většinou se v češtině netvoří. Výjimky jsou pouze sporadické a většinou se jedná o výrazy nějak spjaté s typicky českým prostředím (*jáchymek, wokenice*).

V analyzovaném souboru se objevuje poměrně často synonymie. Velmi často mají různá označení téhož jevu odlišný stylový příznak (*myš / krysa*, *balit / pakovat, průvodce / sponka*), jedno z nich bývá považováno za stylově neutrální, kdežto druhé za slangové (*místní nabídka / vyskakovací nabídka, načíst / natáhnout*), avšak v některých případech různá označení od sebe stylově odlišena nejsou a fungují zcela synonymně, a to buď se stejným stylovým příznakem (*ksichtík / usměváček, šaman / čaroděj* apod.), nebo bezpříznakově (*načítání / zavádění* (programu), *ukazatel / ukazovátko* (myši), *přípona / koncovka* (souboru) apod.).

Souhlasíme s tvrzením Ivany Bozděchové[§§], že metaforické a metonymické výrazy popisují nejčastěji tyto sémantické okruhy: **Slangové názvy a typy počítačů** (*Jablko/Jablíčko* (produkt firmy Apple-Macintosh), *věž* (tower), *jáchym / jáchymek / počitadlo* (počítač) apod.), **jejich hardwarové i softwarové části** (*lišta* (nástrojová), *okno, myš* (polohovací zařízení), *vypalovačka* (zapisovací mechanika), *plotna* (disku) apod.), **funkce programů** (*diagnostika a léčba, archivace / zálohování, pakování / balení* (souborů), *nápověda* apod.), **úkony na počítači** (*spuštění* (programu), *rolování* (po obrazovce), *tažení myši*, *zhasnutí / opuštění* (programu), *vypalování/pálení, lokalizování, sklepnutí* (do lišty) apod. Tyto výrazy se začleňují do lexikální zásoby komunikační oblasti IT snadno, protože odpovídají nárokům nositelů jazyka na názornost a jednoduchost, a zpřístupňují tak komunikační oblast IT širokému okruhu uživatelů – laiků.

Literatura:

Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním.* ISV nakladatelství, Praha, 1997.
Bozděchová, I.: Jazyk počítačů. In: *Čeština na přelomu tisíciletí.* Academia, Praha, 1997.
Poštolková, B.,Roudný, M., Tejnor, A.: *O české terminologii.* Academia, Praha, 1983.
Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*, vyd. 5., SPN, Praha, 1980.

[‡‡] Srov. dále Poštolková, B.,Roudný, M., Tejnor, A.: O české terminologii. Academia, Praha, 1983, str. 54: „Velmi často se metaforicky přenášejí termíny z jiných vědních nebo technických oborů. Tak například odborný název *buňka* – termín z biologie – se použil v názvosloví elektrotechnickém (*fotoelektrická buňka*), v názvosloví výpočetní techniky (*buňka* jako paměťové místo) i ve stavebnictví (*skladebná buňka* jako část objektu).“

[§§] Srov. Bozděchová, I., Tvoření slov skládáním. ISV nakladatelství, Praha, 1997, str. 107.

„Někdy kolébka, nyní národu mého rakev“

SRBSKÁ LUŽICE – ZEMĚ, LIDÉ, JAZYK

Veronika Bromová, Michaela Čornejová

Kdo, kde?

Na dnešní mapě Evropy najdeme několik oblastí se stopami starého slovanského osídlení, jejichž obyvatelé představují národnostní menšiny v rámci státních celků s neslovanských etnikem a neslovanským jazykem. Jedním z nejbližších naší republice je území rozkládající se na sever od Lužických hor v dnešním Německu, **Srbská Lužice.** V následujícím příspěvku bychom vás rády seznámily s historií a současností tohoto území, jeho obyvateli, kulturou, tradicemi a jazykem. Náš text nabízí základní údaje, pro bližší zájem uvádíme odkazy na tištěné a internetové zdroje, v nichž lze získat více informací.

Srbská Lužice je označení historického území, vymezeného z jihu přirozenou hranicí Lužických hor, starou zemskou hranicí Čech, ze severu pak dolnolužickými Blaty na středním toku Sprévy. Většina bývalé historické Lužice leží dnes na území spolkových republik Braniborska a Saska; menší část se rozkládá v západním Polsku . Dělí se na Horní Lužici , kterou tvořilo původně na východě Zhořelecko (Görlitz) a na západě Budyšínsko (Bautzen), a severnější Dolní Lužici s centrem v Chotěbuzi (Cottbus).

Název má původ v etnonymu *Lužici* pojmenovávajícím jeden z mnoha slovanských kmenů, které se začaly od 6. století v této oblasti usazovat (název souvisí s českým apelativem luh „lesní palouk, háj, křoví na močálovité půdě“). Potomci slovanských kmenů Lužičanů a Milčanů žijí v této oblasti dodnes, tvoří - jako Lužičtí Srbové - národnostní menšinu, které se nikdy nepodařilo zformovat ve vlastní státní útvar. Kromě německého a polského území žije jejich malá část i na území České republiky, v oblasti šluknovského výběžku a Varnsdorfu.

Lužičtí Srbové patří spolu s Poláky, Slováky, Čechy a několika dalšími minoritami na území Polska k větvi západních Slovanů, jejich jazyky, horní a dolní lužická srbština, se řadí mezi západoslovanské jazyky. Počet příslušníků tohoto národa se v současné době odhaduje na přibližně 60 tisíc; střízlivější údaje uvádí asi 7 tisíc uživatelů dolní lužické srbštiny a asi 40 tisíc uživatelů horní lužické srbštiny (údaje k roku 1995). K jazyku viz níže.

Historie

Slovanské kmeny se na území dnešní Lužice dostaly na přelomu 6. a 7. století. Asi o dvě století později sem pronikly germánské kmeny Franků a Sasů a zřídily zde správní celky, tzv. marky. Lužice se tak stala součástí Východofranské říše, budoucího Německého království. Její geografická poloha a charakter národnostně homogenní oblasti předurčily její vývoj v dějinách - střetávaly se zde mocenské zájmy Německa, resp. Saska, Polska a českých zemí. Zatímco severnější Dolní Lužice byla pod větším vlivem německých vévodství (což odráží i její současná situace), dějiny Horní Lužice, ležící v bližším sousedství slovanských států, jsou těsně spjaté s českou historií. Po půtkách v 11. století, kdy patřila střídavě k Polsku a Sasku, se dostala pod vládu českých panovníků a téměř jedno století - v letech 1136-1254 - byla součástí českého státu. Přemysl Otakar I. povýšil dokonce roku 1213 osadu Budyšín na město. K Čechám patřila Lužice opět od roku 1319 až do třicetileté války. Významné postavení měla zvláště za vlády Lucemburků, kdy Karel IV. vybudoval z Horní a Dolní Lužice relativně kompaktní celek a povýšil jej na markrabství. Lužice tak tvořila jednu z vedlejších zemí koruny české.

Po třicetileté válce, tj. od první poloviny 17. století, je oblast víceméně trvale až do první světové války pod Saskem a Pruskem. Zatímco část patřící k Sasku byla do určité míry samosprávná, v pruské části Lužice se uplatňovaly proti Srbům tvrdé postupy. Po první světové válce se poprvé projevila snaha o vytvoření jednotného Lužického spolkového státu v rámci Německa, který měl být spjat se vznikajícím Československem. Snaha však byla neúspěšná a rozdělení území mezi Sasko a Prusko tak trvalo až do konce druhé světové války. Tehdy došlo k přerozdělení území: část východně od řeky Nisy byla přičleněna k Polsku, západní část od Nisy k Německu, resp. k sovětské okupačné zóně.

Snahy o sjednocení lužickosrbského území se objevily po sjednocení Německa v roce 1990 v podobě hnutí *Iniciativa za nerozdělenou Lužici* (*Inititative „Für eine ungeteilte Lausitz*“). Mělo však nedostatečný ohlas, německá část Horní Lužice byla začleněna do Saska, Dolní s malou částí Horní do Braniborska. Tento stav trvá do současnosti.

Oblasti

Oblast Srbské Lužice se dělí na Dolní Lužici, Horní Lužici a svébytnou oblast Slepjanskou. V rámci těchto celků lze nalézt menší oblasti, které tvoří většinou jen několik vesnic, se specifiky získanými vlivem katolického nebo evangelického náboženství, jež se projevují zvláště v jazyce, ale i kultuře, tradicích a zvycích.

Nejživější oblastí je Horní Lužice. V Dolní Lužici jsou srbský jazyk a kultura méně živé než v ostatních oblastech, což je důsledek několikasetletého sepětí s Pruskem, které lužickosrbské projevy omezovalo. I když se uvádí asi 10 tisíc uživatelů dolnosrbštiny, není zde běžným komunikačním jazykem; tuto roli plní němčina. Etnograficky i jazykově zajímavá je Slepjanská oblast: zachovaly se zde specifické kroje, rovněž trošku odlišné nářečí.

Tradice, kultura

Převážná většina Lužických Srbů žije ve venkovském prostředí, které podpořilo zachování mnoha zvyků a tradic. Řada z nich je vlastní i českému prostředí, např. velikonoční barvení kraslic, stavění máje nebo pálení čarodějnic. V mnoha obcích funguje spolkový život – existují spolky hasičů, myslivců, ochotnická divadla apod., které pomáhají udržovat pocit sepětí s tradicemi a s dědictvím předků.

Mezi etnografické zvláštnosti patří dolnolužické *łapanje kokota*: který mladík utrhne při jízdě na koni ve cvalu hlavu nebo křídla kohoutovi, uvazanému v určité výšce, může si - se zavázanýma očima - z kruhu dívek vybrat královnu. Z Horní Lužice pochází zvyk rozšířený dnes i v Dolní Lužici, *ptačí svatba* (Ptači kwas), která se slaví koncem ledna. Je dnes oblíbeným dětským zvykem: děti za okno staví prázdný talíř, aby se nechali obdarovat od ptáků, kteří toho dne slaví svatbu. Děti se pak také přestrojí za ptáky, prochází v průvodu vesnicí a vybírají dary. Uvádí se, že zvyk vychází z předkřesťanské doby, kdy lidé věřili v posmrtný život v ptačí podobě, a dary v podobě potravy představují milodary zemřelým.

Mezi typické tradice patří nošení kroje. Dnes se rozlišují čtyři typy: katolický (Horní Lužice), slepjanský, wojerecký a dolnolužický z Blat. Dnes nosí kroj některé starší ženy (uvádí se 4500 žen) a členky pěveckých souborů při svých vystoupeních. Kroje jsou dlouhé, do půli lýtek, obecně převažují tmavší barvy: katolický kroj je barevně živější a jeho výraznou součástí je dlouhá široká černá stuha, která spadá z čepce až do půli zad. Evangelické kroje (dolnolužické) jsou charakteristické vyšívanými krajkami a velkými čepci. Na slavnostních krojích převažují barvy černá, tmavě zelená a bílá. Typické jsou mince sestavené do náprsenek, které ženy nosily na hrudi.

NĚMECKÝ NÁZEV		LUŽICKOSRBSKÝ NÁZEV
Bischofswerda		Mužakow
Kamenz		Čorny Chołmc
Weisswasser		Miłoraz
Radwor		Wulke Ždźary
Nechern		Dešno
Bad Muskau		Běła woda
Schleife		Pančicy-Kukow
Cottbus		Rogow
Leipe		Lědy
Lehde		Lěst
Dissen		Ralbicy
Crostwitz		Běła Woda
Lieskau		Lipje
Mulkwitz		Njechorń
Mühlrose		Mulkecy
Trebendorf		Slepo
Weißwasser		Trjebin
Panschwitz-Kuckau		Biskopicy
Ralbitz		Radibor
Großsärchen		Chotěbuz
Schwarz-kollm		Kamenec (Kamjenc)
Horno		Chróśćicy

Jazyk

Lužická srbština patří společně s češtinou, slovenštinou, polštinou a zaniklým jazykem Polabských Slovanů (nově se k nim někdy jako samostatný jazyk řadí též kašubština) mezi západoslovanské jazyky. Tvoří ji dvě spisovné varianty – horní a dolní lužická srbština – a řada dialektů, z nichž nejvýraznější – slepjanský – stojí na pomezí mezi oběma spisovnými podobami. Zatímco horní lužická srbština je relativně živý jazyk, kterým dnes hovoří 20 – 40 tis. lidí, dolní lužická srbština stojí téměř na pokraji zániku (v r. 1995 se uvádělo jen 7 tis. mluvčích). Prakticky všichni uživatelé lužické srbštiny jsou minimálně bilingvní, tedy zároveň aktivně ovládají němčinu.

Kvůli své určité izolovanosti od ostatního slovanského světa, způsobené především neexistencí samostatného státu a trvalým obklopením německým okolím, zachovala lužická srbština některé archaické jazykové jevy, které čeština a ostatní slovanské jazyky ztratily už v průběhu 14. – 15. století, jako je např. duál, jednoduché minulé časy aorist a imperfektum, imperativ pro třetí osobu; dolní lužická srbština zachovala rovněž staré supinum (slovesný tvar užívaný po slovesech pohybu). Na druhou stranu jsou oba jazyky z pochopitelných důvodů velmi silně ovlivněny němčinou v různých jazykových plánech – od fonetiky (především ve výslovnosti cizích slov) přes syntax (kde se tento vliv projevuje např. v kladení určitých sloves na konec věty a v dalších záležitostech slovosledu) až po frazeologii a pochopitelně i celou slovní zásobu.

Nejstarší písemné památky

Nejstarším dochovaným lužickým textem je přísaha budyšínských měšťanů českému králi Jiřímu z Poděbrad z pol. 15. století:

> *Ja přisaham Bohu a našemu nejgnadnjejšemu knjezu, knjezu . . . . . ., krali českem a jeho gnadźe dźědźicóm a wšicknym potomnym kralóm českim, burgermajstru a radźe toho města Budyšina wěrny, posłužny a podany być we dnje a w nocy, hdyž ja wot nich napominan budu, a při radźe stać w wšicknych wěcach, kotare woni za lěpše poznaju, jich lěpše pytać, a jich hórše wobwarnować; tak jak mi Bóh pomoz a jeho swjate słowo* [cit. podle PÁTA 1920, 53].

K nejstarším dokladům dolní lužické srbštiny pak patří Jakubicův překlad Nového zákona z r. 1548 či Žaltář Wolfenbüttelský rovněž z poloviny 16. století. První tištěnou knihou je dolnolužický katechismus Albina Mollera z r. 1574, první hornolužický tisk pak představuje o dvacetiletí pozdější Warichiův překlad Lutherova katechismu (1597). Za „zakladatele" spisovné hornosrbštiny vycházející z budyšínského nářečí je považován Michał Frencel (překlad Nového zákona, 1706), pro spisovnou dolnosrbštinu založenou na nářečí chotěbuzském hrál podobnou roli překlad Nového zákona J. G. Fabricia z r. 1709.

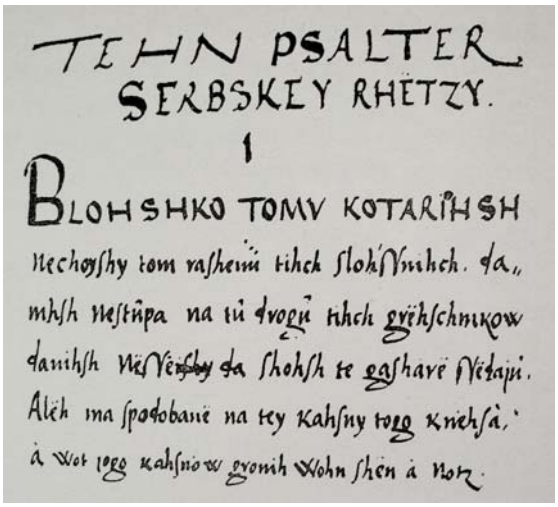

THEN PSALTER
SERBSKEY RHETZY.
1
BLOHSHKO TOMV KOTARIHSH
Nechoyſhy tom raſhenu tihch ſlohſſnihch. da,
nihſh neſtupa na tu drogu tihch grëhſchnikow
danihſh nëſſëda ſhohſh te gaſharë ſſëdaju.
Alëh ma ſpodobanë na tey kahſny togo knehſa,
a wot togo kahſnow gronih Wohn ſhën a notz.

Dolnolužický Žaltář Wolfenbüttelský, pol. 16. stol.

Then Psalter // serbskey rhetzy. // 1 // Blohshko tomv kotarihsh // nechoyſhy tom raſhenu tihch ſlohſſnihch. da // nihſh neſtupa na tu drogu tihch grëhſchnikow // danihsh nëſſëda ſhohſh te gaſharë ſſëdaju // Alëh ma ſpodobanë na tey kahſny togo knehſa // a wot jogo kahſnow gronih Wohn ſhën a notz

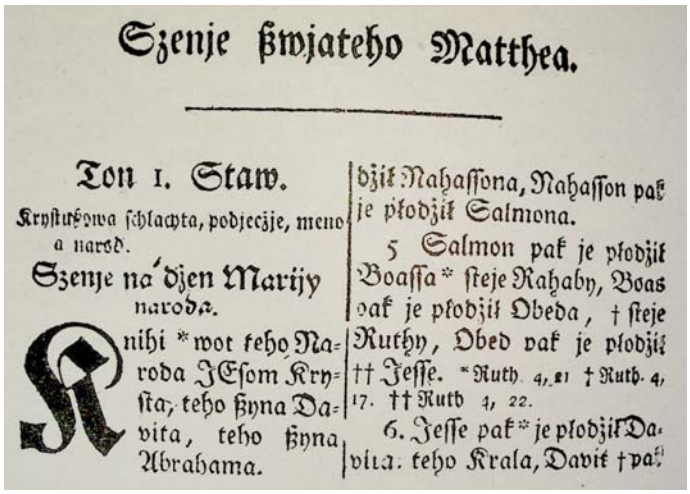

Szenje ßwjateho Matthea.

Ton I. Staw.
Kryſtuſſowa ſchlachta, podjecžje, meno a narod.
Szenje na džen Marijy naroda.
Knihi wot teho Naroda JEſom Kryſta, teho ßyna Davita, teho ßyna Abrahama.
džił Nahaſſona, Nahaſſon pak je płodził Salmona.
5 Salmon pak je płodził Boaſſa * ſteje Rahaby, Boas pak je płodził Obeda, † ſteje Ruthy, Obed pak je płodził †† Jeſſe. * Ruth. 4, 21 † Ruth. 4, 17. †† Ruth 4, 22.
6. Jeſſe pak * je płodził Davita. teho Krala, Davit † pak

Frenclův překlad Nového zákona z r. 1706 (2. vyd. 1773) – hl., evangel. varianta

Szenje ßwjateho Matthea // Ton I. Staw. // Kryſtußowa ſchlachta, podjecžje, meno // a narod. // Szenje na džen Marijy // naroda. // Knihi wot teho Na- // roda J[ezu]ſom Kry- // ſta, teho ßyna Da- // vita, teho ßyna Abrahama. [Aminadab spło]džił Nahaſſona, Nahaſſon pak // je płodził Salmona. // 5 Salmon pak je płodził Boaſſa ſteje Rahaby, Boas // pak je płdžił Obeda, ſteje // Ruthy, Obed pak je płodžił // Jeſſe. // 6. Jeſſe pak je płodžil Da- // vita, teho Krala, Davit pak

[Ukázky jsou převzaty z PÁTA 1937, 63, 66]

Abeceda

hl.	a	b	c	č	ć	d	dź	e	ě	f	g	h	ch	i	j	k	ł	l	m	n	ń	o	ó	p	r	ř		s	š		t	u	w	y	z	ž		
dl.	a	b	c	č	ć	d	dź	e	ě	f	g	h	ch	i	j	k	ł	l	m	n	ń	o		p	r		ŕ	s	š	ś	t	u	w	y	z	ž	ź

Vokály

i y u
ě ó
e o
a

Vokál *ě* se vyslovuje někde jako [e]: *přijědu* [pšijedu], v některých případech se diftongizuje [e[i]]: *chěža* [ke[i]ža], velmi často jako [i] (popř. [i[e]]): běda [bida/bi[e]da]. V dolnolužičtině pronikla výslovnost původního *ě* jako [i] i do grafiky: *spiwaś, nimski, źiśi, źinsa*. Vokál *ó* se vyslovuje mezi [o] a [u]: *lód, dwór, štwórty*. Na místě vokalizovaného praslovanského měkkého jeru ь má horní lužická srbština *e*, před tvrdou souhláskou pak *o*: *pos*, proti tomu však *len, wjes*. Dolní lužická srbština má *e* před měkkými konsonanty: *źeń*, v ostatních pozicích *a*: *pjas, lan, wjas*. Střídnicí za praslovanský tvrdý jer ъ je v hl. *e*, před tvrdou opět *o*: *moch, son* x *dešć*; v dl. *e*: *mech*. V obou jazycích byla provedena denazalizace praslovanských nosovek, na místě původní nosovky *ę* stojí v hornolužičtině před měkkými *e*, před tvrdými pak *ja*: *dźewjeć* x *dźewjaty, jazyk*; dolnolužičtna má *e* nebo *ě*: *źewjeś, jězyk*. Střídnicí za praslovanské *ǫ* je v obou jazycích podobně jako v češtině *u*: *dub*.

Konsonanty

Dolní lužická srbština zachovala původní praslovanské *g*, zatímco v hornolužičtině se podobně jako v češtině změnilo v *h*. Vyslovuje se však jen na počátku slova před vokálem nebo mezi dvěma vokály: *hasa, noha*; na konci slov a před souhláskou je němé: *ćah* [ča], *hdźe* [dže], *hłos* [u̯os]. Hláska *ch* se vyslovuje často jako [k]: *chwatam* [kvatam], *chěža* [ke[i]ža]. Palatalizované *ť* podlehlo v horní lužické srbštině asibilaci v *ć*: *ćěło, ćeńki, ćichy, čitać, spěwać, ćma*; v dolnolužičtině se pak dále změnilo v *ś*: *źiśi, spiwaś*. Obdobná situace je i u znělého *ď*: v hornolužičtině stojí na jeho místě *dź*: *dźeći, dźełać, dźesać*; v dolnolužičtině pak *ź*: *źinsa, goźina*. Konsonant *č* se v dolní lužické srbštině změnil v *c*: *cas, cytaś*.

W se vyslovuje zpravidla bilabiálně, na počátku slova před konsonantem se však nevyslovuje vůbec: *włos* [u̯os]. Před následné *o* a *u* se klade protetické *w*-: *wuknyć, wokno*; dolní lužická srbština má také protetické *h*-: *huknuś, hokno*, které se však v současné spisovné dolnolužičtině zpravidla nahrazuje *w*-: *wuknuś, wokno*. Oba jazyky zachovaly dvojí *l*: měkké *l* se vyslovuje podobně jako v češtině, tvrdé *ł* pak bilabiálně (stejně jako *w*): *dał, ławka, hładki, hłowa* [dau̯, u̯au̯ka, u̯atki, u̯ou̯a]. Lužická srbština nezná slabikotvorné *l* a *r*: tyto hlásky se buď nevyslovují: *mysl* [mys], nebo jsou na jejich místě v hornolužičtně skupiny *er, el, or, ol, oł*: *serbski, porst, pjeršćeń, sorna, wjelk, połny, dołhi*; v dolnolužičtině také *ar*: *marznuś, twardy, sarna*; *oł, łu*: *žołty, dłujki*. Grafém *ř* se vyskytuje v horní lužické srbštině jen ve skupinách *kř, př, tř*, vyslovuje se však různě: *kř* a *př* jako [kš, pš]: *při, přećel, křidło*; *tř* obvykle jako [č]: *třasć* [časč], někdy jako [c]: *tři* [ci]. Dolní lužická srbština změnila tuto hlásku v ś i v grafické podobě (po *p, t, k*): *kśidło, pśi, tśi*. Zde se také změnilo v *š* po *p, t, k* i původní tvrdé *r*: *tšava, pšawo, kšadnuś*.

(pozor), *nan* (otec), *kołp* (labuť), *nop* (lebka), *cyroba* (potrava). V lužické srbštině se také dodnes zachovala některá slova, ať už domácí či přejatá, která jsou známá ze staročeské slovní zásoby, nová čeština je však už nezná: *calta* (houska), *knjeni* (paní), *dyrbjeć* (muset), *kłok* (šíp). Z češtiny byla také přejímána některá slova i později, z 19. století pocházejí např. tyto výrazy: *hudźba*, *dźiwadło*, *wobrazowka*, *spisowaćel*, *železnica*, *płun* (plyn), *kislik*. Do jazyka proniklo pochopitelně také velké množství germanismů: *špihel* (Spiegel, zrcadlo), *měca* (Mütze, čepice), *hamor* (Hammer, kladivo), řada z nich však byla opět odstraňována: *štunda* > *hodźina*, *lazować* > *čitać*, hybridní kompozita jako *hawptměsto* či *šulknižki* byly nahrazeny víceslovnými lexémy *hłowne město*, *šulske knihi*. Slovní zásoba se také průběžně doplňuje moderními výrazy, z nichž mnohé jsou opět kalky z němčiny: *syćomłóćawa* (< Mähdrescher, kombajn), *pjerobul* (< Federball; badminton), *zynkopask* (< Tonband, magnetofonový pásek), *krótkodźělo* (< Kurzarbeit) *šuskaty honjak* (trysková stíhačka). Během 20. století se objevují další přejímky ze slovanských jazyků nebo nové nebo formate tvořené podle jejich vzorů: *telewizija*, *křesło*, *wučbnica*, *aktowka*, *wulkowiki* (veletrh), *spěšnosmykanje* (rychlobruslení), *kopački*.

Schylila jo se jarobinka (lidová píseň, slepjanská)

Schylila jo se jarobinka
zabila mi lubego, judahej,
zabila mi lubego.

Zbožko abo njebožko
dźo ja krydnu drugego, judahej,
dźo ja krydnu drugego.

Drugego hižo dawno mam,
ale won mi swěrny njej´, judahej,
ale won mi swěrny njej´.

Hdyž do korčmy mej ćińdźomej,
z drugimi won rejujo, judahej,
z drugimi won rejujo.

Literatura

FASKA, H. [2003]: Pućnik po hornjoserbšćinje. Gramatika. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina.

JENČ, H. [1995]: Leksikaliske wuwiće hornjoserbskeje spisowneje rěče w 19. lětstotku. In Sorabistiske přednoški 2. Mjezynarodny lěćny ferialny kurs za serbsku rěč kulturu 1994. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina; s. 124-131.

JENČ, H. [2003]: Wuwiće leksiki hornjoserbskeje spisowneje rěče w 20. lětstotku. In Sorabistiske přednoški 3. Mjezynarodny lěćny ferialny kurs za serbsku rěč kulturu. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina; s. 15-25.

KAULFÜRST, F. [2006]: Lužiscy Serbja: Štó, hdźe a čehodla? (Lužická Srbi: Kto, kde a prečo?) In Varia XIII. Zborník materiálov z XIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 3. - 5. 12. 2003). Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť; s. 138-146.

LÖTZSCH, R. [1995]: Tempusowy system serbšćiny. In Sorabistiske přednoški 2. Mjezynarodny lěćny ferialny kurs za serbsku rěč kulturu 1994. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina; s. 132-142.

PASTYŘÍK, S. [2002]: Witajće do Łužicy. Úvod do horní lužické srbštiny. Hradec Králové: Gaudeamus.

PÁTA, J. [1920]: Serbska čitanka. Praha: Českolužický spolek „Adolf Černý“.

PÁTA, J. [1937]: Lužické stati. Praha: Politika.

PĚTRIK, H. [1957]: Zapis słowow ku chrestomatiji dolnoserbskego pismowstwa. Barliń: Volk und Wissen – Ludowy nakład.

SOKOLOVIĆ, D. [2006]: Jazykové plánovanie v Lužici. In Varia XIII. Zborník materiálov z XIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 3. - 5. 12. 2003). Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť; s. 147-151.

ŠEWC, H. [2003]: Wo pochadźe a nałožowanju mjena Serb. In Sorabistiske přednoški 3. Mjezynarodny lěćny ferialny kurs za serbsku rěč kulturu. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina; s. 9-13.

VÖLKEL, P.[2005]: Prawopisny słownik hornjoserbskeje rěče. Wobdźełał Timo Meškank. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina.

VYDRA, F. [2005]: Česko-hornolužický a hornolužicko-český slovník. Základy gramatiky a konverzace. Chrastava.

Elektronické zdroje

- Společnost přátel Lužice: http://www.luzice.cz/
- Institut sorabistiky univerzity v Lipsku (Domjaca strona Instituta za sorabistiku Lipsčanskeje uniwersity): http://www.uni-leipzig.de/~sorb/
- sorabistika na FF UK v Praze: http://usvs.ff.cuni.cz/sorabistika.php
- Witaj projekt: http://www.witaj-projekt.de/
- Srbský institut (Serbski institut): http://www.serbski-institut.de/
- RADEK ČERMÁK: Průběžné výsledky nekonečného zápasu (http://www.navychod.cz/?req=article&id=84)
- MILAN HRABAL: Dočkají se Lužičtí Srbové respektování svých práv? (http://www.blisty.cz/2002/8/9/art11243.html)
- ŠTĚPÁN KOTRBA: 1000 let Budyšína - historie a současnost Lužice (http://www.blisty.cz/art/10291.html)
- VLADISLAV VESELÝ: Neprávem zapomenutá Lužice (http://www.navychod.cz/?req=article&id=164)

Poznámka k interpretaci textů Jaromíra Nohavici

Radim Ošmera

Následující text byl v plném znění přednesen na konferenci Setkání bohemistů Cikháj 2006 jako pracovní verze kapitoly z toho času připravované bakalářské práce. Záměrem bylo představit některé teze práce odborné veřejnosti a vyslechnout na ně přímou zpětnou vazbu a vyslechnout připomínky a podněty, aby mohly být do práce zapracovány.

Následující referát chce podpořit tezi, že písňový text je možno oddělit od melodie a zkoumat jej jako samostatný literární útvar.

Nemálo literárních teoretiků i písničkářů samotných tvrdí, že to možné není, nebo že je to nevhodné. Například Vladimír Merta v knize *Zpívaná poezie* i jinde tvrdí: *„ ››Texty písničkářů jsou schopny samostatné existence i jako báseň.‹‹ Vždy, když něco podobného někde čtu, mám chuť psát do novin – Nepište hlouposti; ani když nám chcete pomoct.“*[***]

Sám Jaromír Nohavica se na okraj tohoto tématu vyslovuje takto: *„Báseň je znetvořená píseň. Kulhavá píseň. Píseň je podle mě to nejniternější a nejkřehčí, to spojení melodie, slova, interpreta, publika, chvíle, mystiky okamžiku a prostoru. A nedá se to přenést jakýmkoliv jiným médiem někam jinam. Proto nehodlám odpovědět na otázku, jestli je někdo z písničkářů básník. Protože nikdo z nich v tomto slova smyslu básník není, protože písničkář je pro mě něco více než básník…“*[†††] Nejde nyní o to, kdy je písničkář víc než básník, je potřeba pouze ukázat, že oddělit od sebe text písně a hudbu není věc jednoduchá. Toto odtržení odmítá i jeden z nejvýraznějších hudebních kritiků Jiří Černý.

Naopak Jiří Trávníček říká, že: *„Druhý názor - a k němu se kloní i autor těchto řádků - trvá na tom, že jde o otázku funkce: respektujme spojitý účinek obou kódů, tedy specifickou funkci písňového textu, ale nebojme se s ním zacházet jako s textem; jen takto jsme totiž schopni objevit jeho skryté, dosud neviditelné estetické možnosti. Tím spíše když autor neváhal své texty vydat jako knihu, případně je aspoň připojit jako brožurku v rámci kompaktního disku či skládačku v kazetě.“* [‡‡‡]

Cituji z recenze na knihu Josefa Prokeše *Estetická výstavba české folkové písně v 60.-80. letech XX. století.* Kromě ní totiž neexistuje publikace, která by se problematice věnovala podrobněji. Avšak ani zde nelze nalézt oporu pro literárněvědnou analýzu textů. Autor se sice vyslovuje k poetice různých písničkářů, ale zůstává stále příliš na povrchu. Myslím si, že z principu je zajímavé podrobovat texty hlubší analýze. Někdy můžeme narazit na to, že písničkář neobstojí pod drobnohledem literárněvědné interpretace (viz například polemika o „básnictví x písničkářství“ Karla Kryla mezi Petrem Králem, Jiřím Holým a Jiřím Hanákem v Literárních novinách v roce 1996[§§§]), jindy naopak můžeme zjistit, že literárněvědný přístup nám může zprostředkovat poznatky, které by se jinak nalézt a formulovat nepodařilo. Tato práce vychází z několikrát ověřeného předpokladu, že texty Jaromíra Nohavici před touto literárněvědnou analýzou obstojí a že jedině tato metoda nás může dovést do hlubších rovin jeho textů.

Čas v písňových textech Jaromíra Nohavici

Časovým údajem hned začneme. Rok 1985 – tehdy byla ze země pozorovatelná Halleyova kometa. Zaujala místo nejen na stránkách v odborných a populárních časopisů, ale stala se

[***] Merta, Vladimír: *Zpívaná poezie*. Praha : Panton, 1990
[†††] Vondrák, Jiří: *Legendy folku a country*. Brno : Jota, 2004
[‡‡‡] Trávníček, Jiří: O českém folku a písničkářích, in: *Česká literatura* číslo 51, 6/2003, str. 769-772
[§§§] Jde o polemiku, kterou rozpoutal svým článkem Petr Král (Král, Petr: Nekryluju in: *Literární noviny* číslo 3, 1996, str. 5), na nějž reagoval Jiří Hanák a Jiří Holý (Hanák, Jiří: Nekráluju in: *Literární noviny* číslo 5, 1996, str. 2; Holý, Jiří: Ad: Petr Král: Nekryluju in: *Literární noviny* číslo 6, 1996, str. 4)

inspirací i pro mnohé umělce. Mezi nimi byl i JN, který o rok později napsal jednu ze svých nejslavnějších písní ***Kometa***.

K interpretaci je v této zpívané básni nemálo, dovolím si tedy poukázat jen na aspekt času. Je asi zřejmé, že tu jde o napětí mezi časem „života“ komety a časem, který byl svěřen člověku. Kometa se tu stává předmětem symbolizujícím věčnost. Je to věčnost, k níž se ale básník chce nějak vztáhnout, cosi vyslovit, vstoupit do ní, za sebe i za ostatní: *Spatřil jsem kometu oblohou letěla / chtěl jsem jí zazpívat /…/ o lásce o zradě o světě / o všech lidech co kdy žili na této planetě.* Kometa tu je Čímsi, možná spíše Kýmsi – personifikuje se zde, neboť má přece **vyslechnout** osudy všech lidí, o veškerém dění na Zemi. Nicméně ona touha se věčnosti dotknout zůstává v písni do jisté míry zklamávána: básník zpívá o marnosti svého konání. Onen Kdosi je moc a moc daleko: *chtěl jsem jí zazpívat / ona mi zmizela /… / šplhal jsem do nebe chtěl jsem ji osahat / marnost mne vysvlékla celého donaha.* Toto „dotýkání se věčnosti“ a věčné zklamávání z toho, že to jaksi nelze, má i svoje důvody, které jsou přímou (neskrývanou) polemikou s křesťanským myšlením: *že jenom z člověka člověk se narodí /… / o smrti se kterou smířit nejde se.* Křesťanství, které dává smysl času člověka na zemi právě tím, že mu „umožňuje“ vstoupit do času věčnosti, zde Nohavica nepřijímá. Nicméně píseň nekončí v depresi a prázdnotě. Píseň navzdory zjištění, že tedy tímto směrem nelze, vyznívá nadějeplně. V opozici času věčnosti, který je nedotknutelný jak kometa, který je možná hezký jak kometa, ale který je možná stejně chladný, totiž Nohavica nabízí trvání času pozemského díky dalším generacím. Je mu jaksi potřeba čehosi pevnějšího, „hmatatelnějšího“, než je nebe a věčný život: *až příště přiletí ach pýcho marnivá / my už tu nebudem **ale jiný jí zazpívá***.

Tato opozice věčnosti a lidské časnosti a hlavně vyrovnávání se s vědomím lidské konečnosti se prolíná v různých obměnách celým Nohavicovým dílem. Čas věčnosti je kromě komety symbolizován taky pojmy jako Bůh (například ***Mávátka***), jindy Nebe – v křesťanském smyslu (***Zítra ráno v pět***), jindy Ráj (***Haleluja***), jindy snad i Atlantida, jinde dlouhověké pyramidy (Plebs blues), nebo například v písni Muzeum například i sbírky opavského muzea ukazující život v průběhu staletí. V Muzeu si jakoby máme potvrdit, že jediná jistota pro nás jako jednotlivce je jedině to, na co si můžeme sáhnout, že jediná naše perspektiva věčnosti je vitrína v muzeu. *V neděli zajdeš do Slezského muzea / podívat se na vitrínu / kterou tam pro tebe už mají*

Byť tedy odmítá věčnost v křesťanském smyslu, **naději** v lidském, pozemském čase vidí jednak v tom, že kometě zazpívají jiní (***Kometa***), jednak že lidi pod peřinou nevyhynou (***Delfíni***), dále v tom, že láska trvající od gotiky je s námi a bude i dál (***Na zídce staré kašny***), že po naší dceři se kluci koukají jako kdysi po Tobě (***Zestárli jsme lásko***). V písni Zítra ráno v pět lyrický subjekt, poté co odmítne kněze, a cituji: *řeknu mu že se splet / že se mi nechce do nebes*, zamíří jeho poslední myšlenky k zemi, ke jeho milé, kterou opouští. Tam, v jejích vzpomínkách chce setrvat, to je pro něj nejdůležitější: *prosím nezapomeň / nezapomeň a žij*. Zde, v této básni, je pohyb od nebe k zemi, od neuchopitelného Boha k uchopitelné milé a jejím vzpomínkám nejmarkantnější.

A když o tom všem básník píše a zpívá, odvrací náš pohled od nás samotných, od jednotlivce, poukazuje na souvislost mezi časem svým a svých předků i potomků, a nastavuje tak člověku pravdivější zrcadlo jeho pozice v životě na zemi, ukazuje mu jeho skutečnou velikost. Lyrický subjekt Nohavicových básní je si vědom toho, že jeho osobní čas života je zapojen do času ostatních lidí, a jako takový zraje k větší pokoře a odpovědnosti. (*ach pýcho marnivá…*)

To byla naděje, nikoliv ale **smysl** lidského času zde na zemi. Nebyla by to plnohodnotná alternativa k tomu, co odmítl v křesťanství, kdyby nevybudoval něco víc.

V písni ***Sudvěj*** je vání času přímo v názvu. Je to báseň o vanu let i staletí – opět, ve verši *v průvanu věků mizí mé roky rozmařilé*, se ukazuje pravá velikost člověka. Ve verši umně působí na jedné straně průvany věků a na straně druhé rozmařilé roky.

Ale co víc – v tomto průvanu věků je potřeba plně vychutnat, do posledního doušku si s požitkem vypít každou kapku chvíle, která se nám poštěstila zažít. Ale plně si ji není možné vychutnat, pokud bychom zapomněli, že je to jediná a originální chvíle v celém vesmíru, která už se nikdy nebude opakovat a která za několik okamžiků pomine. Básník sází vše na tyto okamžiky, které jsou rozechvělé a tak intenzivní nejen pro svoji krásu, ale taky právě pro toto vědomí pomíjivosti, která je dělá ještě krásnějšími. Vidíme například ve verších:

Rodina sedí v trávě směje se a snídá
je to rodina šťastného malíře Vojkůvky
najednou přilétá straka a žena říká Vida
podívejte děti nese borůvky
podívejte na ni nese borůvky
Tohle co se děje teď už se nikdy nestane

Hodnota je v originalitě a neopakovatelnosti okamžiku, nikoliv ve věčnosti. OKAMŽIK, který se vryje do života, který je zlomový, který je krásný, který je výjimečný – to je to, na co se Nohavica soustředí, to jsou věci, pro které má smysl zde na zemi být. A snaží se tyto momenty povýšit až do nebe.

V básni nazvané prostě **Stodoly** se jeden takový okamžik odehrává přímo před námi, všimněme si, jak. Nenápadný název stejně jako nenápadný začátek: *Za kopci hořely stodoly*, v čase západu slunce, v prostoru venkovském a tradičním se odehrává neopakovatelný okamžik v milostném životě (téměř lidová píseň).

V básni je plno symbolů, odkazů – je například zajímavé, že na seně není malý Kristus, ale dva milenci a že milostná extáze je původcem vykoupení v jistém smyslu (tak je možno vyložit verše o proměně havranů v anděly – na začátku obrazu černí havrani, na konci andělé – černá x bílá). Důležitost našeho OKAMŽIKU uvidíme ve třetí strofě, tam se v jeden a tentýž moment odehrává mše a nejintimnější milostné spojení dvou těl. Tento intimní okamžik je rovnocennou alternativou mše svaté, kdy **snad i** přijetí těla milencova je rovnocenné svatému přijímání. Zajímavý je i čas gramatický – výsledek toho jednoho okamžiku jako jediný je nesen prézentem NA VĚKY **JSME** SPOLU SVÁZANÍ, jinak vše je minulé, nepřítomné – tento okamžik z minulých dějů vystupuje a trvá do teď. V písni je pozoruhodně rozehrána významová hra obrazů, jemně se tu básník dotýká křehkých a tajemných svazků mezi milostným a duchovním. Současné probíhání milostného aktu a mše svaté dává korunu Nohavicou budované alternativě k času věčnosti, ke křesťanskému osmyslení našeho času. Korunuje jej tím, že nejen tedy ukazuje naději pro člověka, jenž má pokračování v jiných, ale také tím, že ukazuje něhu a krásu okamžiků, které jsou důležitější než cokoliv jiného, než svaté přijímání. S jistou nadsázkou se dá říci, že čas věčnosti je vyměněn za věčný okamžik.

Abych ale trochu zkomplikoval to, co jsem řekl, připomenu poslední Nohavicův text, jež nese časový údaj opět v názvu – ***V tom roce pitomém.*** O čas jde v písni zjevně přímo tematicky. Jde v ní o okamžik MEZI, o okamžik mezi skončeným zaprodáním se válce a nejistou budoucností, v níž už válka netrvá. Nejde ale o konkrétní okamžik dějinný, stejně jako nejde o konkrétní válku a o konkrétní žoldáky, stejně jako oni jsou analogií k všem

reálným žoldákům a všem, kteří se nějak zaprodali, zkompromitovali, tak i nastolený okamžik je takto analogický.

První vlastnost časového určení – *rok* – je, že je *pitomý*, druhou mu přiděluje časová věta v dalším verši *kdy války odešly*. V tomto blíže neurčeném čase ožívá několik žoldáků a jejich činnosti. Výsledkem minulého času je přítomná chvíle, která je zlomová, ve které jsou navršeny děje minulé a která je branou do budoucnosti. Neotevírá se ale čas ke konkrétní dějinné budoucnosti, ale k budoucnosti v eschatologickém smyslu. Otázka této chvíle je, zda tito mají nárok vstoupit do nebe. Reálné děje, které jsou navršeny v tomto okamžiku, uzavírají čas zde na zemi a otevírají čas jiné: můžeme říci mravní, duchovní, nezakrytě i křesťanské dimenze.

Jak si ale počít s tvrzením, že Nohavica nejdříve křesťanství vědomě odmítne, když teď jej najednou přivolává? Dalo by se říci, že je Nohavica nekonzistentní, že když se mu hodí obraz, který mu nabízí česká kultura, využije jej. Ale myslím si, že je to zajímavější.

Čas, který se v této básni otevírá nijak neodporuje světu Nohavicovy poezie jako celku, je to čas naplněný mravním soudem, prost všednodennosti, prost časnosti a těkavých dějů lidského osudu. Je to čas naplněn hledáním pravdy o člověku a básník k tomu využívá myšlenkových vzorců a tedy i obrazů kultury, která tento problém vypracovala nejlépe – tedy křesťanství.

Literatura:

Merta, Vladimír: *Zpívaná poezie*. Praha : Panton, 1990.

Vondrák, Jiří: *Legendy folku a country*. Brno : Jota, 2004.

Trávníček, Jiří: O českém folku a písničkářích, in: *Česká literatura* číslo 51, 6/2003, str. 769-772.

Literární noviny

Existují ještě analytické výroky?

Mojmír Dočekal

1 Intro

Můj příspěvek se věnuje tomu, jak lze lingvisticky rozlišit analytické soudy od syntetických.

2 Rozdíl mezi analytickými a syntetickými soudy

2.1 Jazykové intuice

Většina kompetentních mluvčích češtiny rozliší dvě uvedené množiny příkladů:

(1) a. Někteří doktoři, kteří léčí choroby srdce, nejsou ženatí.
b. Někteří kardiologové nejsou ženatí.
c. Mnozí staří mládenci jsou kardiologové.
d. Lidé, kteří běhají, poškozují svá těla.
e. Jestli Petr zabil Karla, tak Marie musí být mrtvá.

(2) a. Všichni doktoři, kteří léčí choroby srdce, jsou lékaři.
b. Všichni kardiologové jsou lékaři.
c. Žádný starý mládenec není ženatý.
d. Lidé, kteří běhají, se pohybují.
e. Jestli Petr zabil Karla, tak je Karel mrtvý.

Věty v (1-a) až (1-e) jsou takové věty, které jsou pravdivé nebo nejsou pravdivé. Jejich pravdivost záleží na tom, co znamenají, ale také na tom, jak se má svět. Zatímco věty (2-a) až (2-e) jsou pravdivé bez ohledu na stav světa, jsou tedy pravdivé jen na základě svého významu.

Rozdíl mezi větami typu (1) a větami typu (2) lze vidět i tak, že popření kterékoliv věty v (2) je kontradikcí – takové popření není nikdy pravdivé. Věty prvního typu se nazývají syntetické věty, věty druhého typu se nazývají analytické věty. Analytické věty vždycky zajímaly filozofy, protože filozofie bývá často chápána jako apriorní (nezávislá na zkušenosti) disciplína a někteří filozofové (Kant, Frege) věřili, že nutnost logiky a filozofie by mohla být odvozena z nutnosti, která je vlastní analytickým větám.

2.2 Trocha historie

2.2.1 Kant

Termíny ,,analytický“ a ,,syntetický“ zavedl Kant. Před Kantem podobné termíny používali Leibniz (pravdy rozumu a pravdy faktu) i Hume. Nicméně distinkce analytický/syntetický

soud se výrazně prosazuje právě v Kantově *Kritice čistého rozumu*. Kant (2001, 39) rozdíl mezi analytickými a syntetickými soudy charakterizuje takto:

> Ve všech soudech, v nichž je myšlen vztah nějakého subjektu k predikátu (když uvažuji jen kladné soudy, neboť na záporné je pak aplikace snadná), je tento vztah možný dvojím způsobem. Buď predikát B náleží k subjektu A jako něco, co je v tomto pojmu A (skrytě) obsaženo; nebo B leží zcela mimo pojem A, přestože se s tímto pojmem spojuje. V prvním případě nazývám soud *analytickým*, ve druhém *syntetickým*. [...]
>
> Stačí, když onen pojem rozčlením, tj. jen si uvědomím rozmanitost, kterou v něm vždy myslím, abych v něm našel tento predikát. [...] [*o analytických soudech*, MD]
>
> Věta: „Těleso je rozprostraněné“ je a priori jistá a není to zkušenostní soud. Dříve než se totiž uchýlím ke zkušenosti, mám již všechny podmínky k svému soudu obsaženy v pojmu, z něhož mi stačí jen vyvodit predikát podle zásady sporu, a tím si zároveň uvědomit nutnost tohoto soudu.

Kantův příklad analytického soudu: „Všechna tělesa jsou rozprostraněná“ x Kantův příklad syntetického soudu: „Všechna tělesa jsou těžká“. Podle Kanta jsou některé apriorní soudy matematiky syntetické, takže soud „7 + 5 = 12“ je syntetický, protože pojem čísla 12 není obsažen v pojmu 7, 5 ani v pojmu +.

2.2.2 Frege

Frege reformuloval Kantovy distinkce a ukázal, že všechny apriorní soudy jsou analytické – ruší tím Kantovo rozlišení mezi apriorními (nezávislé na smyslech) a analytickými (pojem přísudku je obsažen v podmětu). Analytické soudy jsou pro Frega logickými pravdami, tedy pravdami nezávislými na referujících výrazech, které se v nich vyskytují. Například:

(3) Prší nebo neprší. ... $p \vee \neg p$

(4) Všichni doktoři, kteří léčí choroby srdce, jsou lékaři. ... $\forall x(P(x) \wedge Q(x)) \supset P(x)$

(5) Všichni psi, kteří štěkají, jsou psi. ... $\forall x(P(x) \wedge Q(x)) \supset P(x)$

Problém je samozřejmě s větami, které nejsou logickými pravdami, tedy s větami, kde nahrazení referujících výrazů vede ke ztrátě analytické pravdivosti:

(6) Žádní staří mládenci nejsou ženatí. ... $\forall x(P(x) \supset \neg Q(x))$

(7) Žádné kočky nejsou mourovaté.

Nahrazením výrazu *staří mládenci* výrazem *kočky* a nahrazením výrazu *ženatí* výrazem *mourovaté* ztratíme původní analytickou pravdivost věty (6). To plyne z toho, že (6) není příkladem logické pravdy (jak je vidět z predikátově logické formule odpovídající větě (6)). Frege tedy tvrdil, že nelogické analytické pravdy jsou takové pravdy, které mohou být proměněny na logické pravdy výměnou synonyma za synonymum. Takže např. věta (6) může být proměněna na logickou pravdu (8):

(8) Žádní neženatí muži nejsou ženatí.... $\forall x(P(x) \wedge \neg Q(x)) \supset \neg Q(x)$

Protože výraz *starý mládenec* není synonymní s výrazem *kočka* a výraz *ženatí* s výrazem *mourovatý*, došlo při substituci těchto výrazů ve větě (6) ke zrušení analytičnosti ve větě (7). Zda takto podané kritérium platí i pro jiné než logické pravdy, tedy záleží na tom, jak popsat synonymii v konkrétním lingvistickém programu.

2.2.3 Quine

Ve 20. století jsou asi nejvlivnějším článkem o analytičnosti Quinova *Dvě dogmata empirismu. Z*kratkovitě se o tomto článku tvrdí, že ruší hranici mezi analytickými a syntetickými větami a že podle Quina je pojem analytičnosti prázdný. To není tak úplně pravda.

Quinovo odmítnutí této distinkce je založeno na jeho holistickém empirismu – jazyk se ke světu vztahuje jako celek. To lze demonstrovat na Quinově příkladu z jeho knihy *Hledání pravdy* (Quine 1994, 26) – zjistí-li vědec, že věta *Chlorid sodný se rozpouští ve vodě* není potvrzena skutečností, tak si nikdy nemůže být jist tím, zda se nepotvrdila uvedená věta nebo některá jiná teoretická zásada (dejme tomu, že toto tvrzení platí jen za určitých fyzikálních podmínek) nebo nějaký obecný matematický či logický zákon – tvrzení (pro Q. kategorikál) závisí samozřejmě i na fungování pravdivostních spojek.

Quine je navíc behaviorista, takže tvrdí (Quine 1994, 63), že ,,věta je analytická, naučí-li se jí rodilý mluvčí přisvědčovat tak, že se naučí jedno nebo více z jejích slov“. Pro Quina jsou naše přesvědčení ,,web of belief“ – věta je více či méně revidovatelná, podle své pozice v síti poznání – analytické věty, stejně jako zákony matematiky a logiky jsou poměrně hodně centrální, takže bychom se jich vzdali jen v extrémním případě, protože bychom museli revidovat příliš mnoho.

To ale neznamená, že by Quine zpochybňoval lingvistické hledání významů, spíš naopak (Quine 1994, 66): ,,Prací lexikografa je přivést k porozumění výrazům, to jest naučit, jak se používají“. Dvě věty mají pro někoho stejný význam, jestliže je užívá za stejných okolností, případně reaguje stejně, když je slyší – ale pro behavioristu není žádné obecné kritérium, které by rozhodlo, zda rozdílné reakce jsou způsobeny jeho neporozuměním nebo nějakou jinou částí jeho sítě poznání.

Nicméně Quine nemá nic proti logickým pravdám (Fregovým analytickým výrokům prvního typu) a stejně jako Frege i Quine (1995, 81) rozlišuje mezi dvěma typy analytických výroků:

> ,,Dělí se do dvou tříd: výroky první třídy nazýváme logicky pravdivé. Jejich příkladem je:
>
> (1) *Žádný neženatý muž není ženatý.*
>
> Podstatné na tomto příkladu je, že není pravdivý jen tak, jak před námi stojí, ale zůstává pravdivý i při libovolné reinterpretaci slov ,,muž” a ,,ženatý“ [...]
>
> Existuje však ještě druhá třída analytických výroků. Jejím příkladem je výrok:

(2) *Žádný starý mládenec není ženatý.*

> Charakteristickým rysem takového výroku je, že může být přeměněn na logicky pravdivý výrok dosazením synonyma za synonymum. [...] Charakteristika této třídy a tím i obecná charakteristika analytičnosti nám ještě chybí, a to v té míře, v jaké jsme se opírali o pojem synonymie.“

Lingvistická otázka tedy zní: lze zformulovat technickou odpověď na to, kdy jsou dvě věty synonymní, což je obrácená strana pojmu analytičnosti? V následující části ukážu, že pro některé z vět uvedených na začátku ano.

Vycházím přitom z chomskyánského obratu v jazykovědě. Pro generativní gramatiku je věta gramatická tehdy, když se řídí interními pravidly jazyka, nezáleží tedy na její relaci k myšlenkám mluvčího a/nebo komunikativním záměrům mluvčího. Z tohoto pohledu (je-li analytičnost alespoň částečně čistě jazyková věc) pak popření analytičnosti znamená popření vnitřních zákonů jazyka.

3 Funkce a konkatenace (sřetězení)

Pietroski (2002, 2003) představuje velmi podnětné spojení minimalistického programu v syntaxi s davidsonovskou analýzou událostí v sémantice. Zároveň jde o dobrou ukázku toho, jak sémantická fakta mohou vzniknout jako vedlejší produkt fungování syntaxe.

Pietroski hájí hypotézu, že sémantický důsledek binárního větvení v syntaxi je logická konjunkce dceřiných uzlů. Tato konjunkce je konjunkcí predikátů, kde alespoň jedním z argumentů těchto predikátů je událost. Nejjednodušeji je daná hypotéza představitelná u adjunktů. Davidson (1967) je slavný tím, že si povšiml toho, že mezi následujícími větami existují vztahy vyplývání:

(a) Brutus bodnul Caesara.
(b) Brutus bodnul Caesara nožem.
(c) Brutus bodnul Caesara v březnu 44 př. Kr.
(d) Brutus bodnul Caesara nožem v březnu 44 př. Kr.
(e) Brutus bodnul Caesara v březnu 44 př. Kr. nožem.

Je-li pravdivá věta (e), pak je pravdivá i věta (d), a je-li pravdivá věta (d), pak jsou pravdivé věty (a) - (c), a je-li pravdivá věta (b) nebo (c), pak je také pravdivá věta (a). To plyne z toho, že (e) lze přepsat v událostní notaci jako (9). Z konjunkce predikátů plyne samozřejmě (je-li konjunkce pravdivá) i pravdivost jednotlivých konjunktů. To je zajištěno logickými vlastnostmi konjunkce.

(9) ∃e[Bodnul(e, Brutus, Caesar) & Nožem(e) & V_březnu_44_BC(e)]

U argumentů je situace poněkud složitější - měla-li by věta *Brutus bodnul Caesara* LF Bodnul(e) & Brutus(e) & Caesar(e) - pak by tato LF odpovídala nesmyslnému čtení: vyskytla se událost bodnutí, která byla Brutem a Caesarem. Problém může být řešen dvěma způsoby -

buď modifikací předpokladu, že jakýkoliv uzel je interpretován jako konjunkce dceřiných uzlů, což by vedlo ke klasické fregeovské sémantice (kdy je základní operací aplikace funkce na argumenty), nebo změnou typu dceřiných uzlů.

Pietroski (2002:106) ukazuje, že empiricky zajímavá může být právě druhá možnost, protože podle něj „the syntax itself contributes the conjunctive aspect of meaning". Z vlastních jmen je vyroben predikát: v daném případě: „Brutus je Theme události e" a „Caesar je Agens události e":

(10) Brutus bodnul Caesara.

(11) ∃e<{[Agens(Brutus)](e) & [Bodnul](e) & [Theme(Caesar)] (e)]}>

Thematické role tedy v tomto čistě konjunkčním systému dovolují zachovat minimální tezi, že jakékoliv syntaktické větvení je interpretováno jako predikátová konjunkce.

3.1 Analytické výroky

(12) a. Fregata potopila plachetnici.
b. Plachetnice se potopila.

(13) a. Petr uvařil čaj.
b. Čaj byl uvařen(ý).

Naturalistická odpověď na to, proč výraz typu „jestliže x Φ y, pak y Φ" (tedy: *Jestliže fregata potopila plachetnici, pak se plachetnice potopila*) je analyticky pravdivý, zní: syntaktická struktura (12-a) je (14), kde uzel *v* reprezentuje (v češtině) foneticky nulové kauzativní sloveso. V nekauzativním významu předpokládejme, že *v* v tomto případě má jiný (defektní) charakter, který neumožňuje přidělit akuzativ objektu plachetnice, takže tento konstituent musí být posunut do pozice subjektu, kde obdrží nominativ. Defektnost *v* v dané konstrukci má za následek i to, že v dané větě je interpretace Agens nepřidělitelná. To, že plachetnice má obligatorně roli Thema, je důsledkem jejího sloučení v pozici sesterského uzlu k V:

(14)

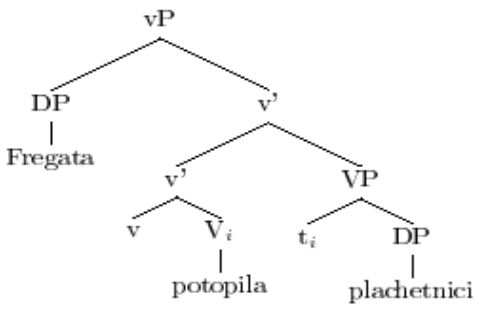

Abstrahujeme-li od syntaktických detailů, lze vysvětlení analytičnosti vět typu „jestliže x Φ y, pak y Φ" podat takto: dané věty mají stejnou syntaktickou strukturu, až na druh foneticky

nulového slovesa *v*, které je v případě (a) kauzativní, zatímco v případě (b) nekauzativní, protože obě věty jsou kromě tohoto rozdílu syntakticky stejné (všechny povrchové rozdíly, např. rozdíly v pádech, vyplývají právě jen z tohoto rozdílu), je jejich interpretace ve výrazu typu ,,jestliže x Φ y, pak y Φ“ tautologická, v událostní notaci (15), z čehož deduktivně plyne (16), protože mezi tautologie výrokové logiky patří $(p \wedge q) \supset p$:

(15) $\exists e \exists f[(\text{Agens}(e,\text{fregata}) \& \text{Cause}(e,f) \& \text{Potopení}(f) \& \text{Theme}(f,\text{plachetnice})]$

(16) $\exists f[\text{Potopení}(f) \& \text{Theme}(f,\text{plachetnice})]$

Problém, kterého si všimnul už Fodor (1970), je v tom, že to nesedí s daty:

(17) Fregata potopila plachetnici opakovaně/úmyslně/v úterý.
(18) Fregata způsobila, že plachetnice se potopila opakovaně/úmyslně/v úterý.

(17) a (18) mají různé pravdivostní podmínky. Možná odpověď, proč tomu tak je: inkorporace V do *v* by byla blokována nižším adjunktem (příliš struktury blokuje pohyb – Pietroski 2003). (19) tedy není možná struktura, ale jediná možná je (20):

(19)

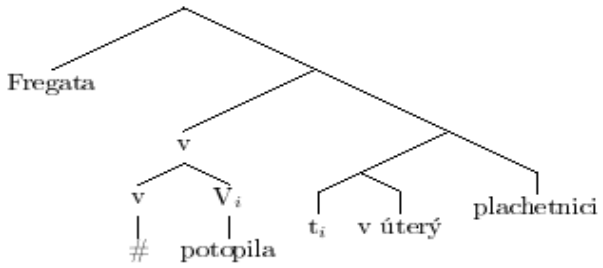

(20)

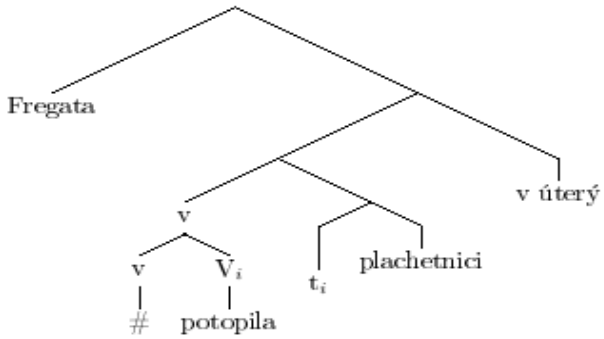

Problém je, že rozdíl (19) x (20) vlastně jen popisuje, že věta (17) nemá dané čtení, druhý je, že alespoň kauzace je modifikovatelná zvlášť:

(21) Fregata potopila plachetnici za dvě hodiny.

(21) má jistě čtení, kdy adjunkt modifikuje kauzaci, a ne potopení. Další problémy spočívají v tom, jak přesně rozepsat Cause – Higginbotham – formace telického páru – direktivnost kauzace:

(22) ∃e∃f[Agens(fregata,e) & Potopení(f) & Theme(plachetnice,f) & (e,f) je telický pár]

Podobně i Pietroski (2003, 207): „*v** should be true of events e, such that: ∃f[Terminates-in(e,f) & Boiling(f) & Theme(f, the water) & On-Tuesday(f)]“. To je nutné proto, abychom se vyhnuli tomu, že by událostní analýza predikovala stejné pravdivostní podmínky pro věty (23) a (24), což by bylo empiricky neadekvátní, protože věta (24) může být pravdivá vzhledem k situaci, kdy Petr zapálil dům a jako vedlejší efekt se uvařila polévka na sporáku, zatímco věta (23) takovou interpretaci nemá.

(23) Petr uvařil polévku.

(24) Petr způsobil, že polévka je uvařená.

4 Závěr

Jako výstižný závěr mého příspěvku mi připadá citát z Horwiche (2003:162):

> „Of course, the legitimacy of I-linguistics - judged with regard to coherence, feasibility, and value - has no tendency to imply the illegitimacy of other studies of language. But, if we are not to waste time and energy, it is important to focus attention on these desiderata and on how hard it is to satisfy them, and to concentrate our efforts on projects that do. So-called „philosophical“ accounts - those that are self-consciously non-scientific - are particularly vulnerable in this regard, as Chomsky has frequently pointed out.“

K podobnému závěru dospěl i pozdní Wittgenstein – všechny filozofické koncepce jazyka jsou poněkud pochybné. Chceme-li porozumět jazyku, musíme vytvořit nejlepší teorii daného objektu (u Chomského naturalizovanou část mysli) a až z dané teorie odvozovat (je-li to možné) metafyzické projekty.

Reference

Davidson, D. (1967): The Logical Form of Action Sentences. In: Rescher, N. (Ed.), *The Logic of Decision and Action*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.

Fodor, J. (1970): Three Reasons for not Deriving „Kill“ from „Cause to Die.“ *Linguistic Inquiry*, 1, 429–38.

Hinzen, W. (2006): *Mind Design and Minimal Syntax. Oxford*, Oxford University Press.

Horwich, P. (2003): Meaning and its Place in the Language Faculty. In: Antony, L. M. and Hornstein, N. (Eds.), *Chomsky and his critics*. Oxford, Blackwell Publishing LTD, 162–178.

Chomsky, N. (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass., MIT Press.

Chomsky, N. (2000): *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Oxford, Oxford University Press.

Kant, I. (2001): *Kritika čistého rozumu*. Praha, Oikoymenh.

Pietroski, P. (2002): Function and Concatenation. In: Preyer, G. and Peter, G. (Eds): *Logical Form and Language*. Oxford, Oxford University Press, 91–118.

Pietroski, P. (2003): Small Verbs, Complex Events: Analyticity without Synonymy. In: Antony, L. M. and Hornstein, N. (Eds.), *Chomsky and his critics*. Oxford, Blackwell Publishing LTD, 179–215.

Quine, W. V. O. (1994): *Hledání pravdy*. Praha, Herrmann & synové.

Quine, W. V. O. (1995): Dvě dogmata empirismu. In: Peregrin, J. and Sousedík, P. (Eds.): *Co je analytický výrok*. Praha, Oikoymenh, 79–99.

Rey, Georges, ‘The Analytic/Synthetic Distinction‘, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2003/entries/analytic-synthetic/>.

Uriagereka, J. (2002): *Derivations: Exploring the Dynamics of Syntax*. London, Routledge.

Proč ve fázovém modelu nejsou lexikální prefixy později mergované adjunkty

Petr Biskup

1. Úvod

Podle Newell (2005) germánské (odlučitelné) prefixy jsou morfologické adjunkty, tj. neselektované hlavové (X) elementy. Protože frázové (XP) adjunkty mohou být mergované (generované) do větné struktury později, tak bylo navrženo (např. Newell 2005, Speyer 2006), že morfologické adjunkty mohou být také mergované později. To znamená, že se neadjungují na kořenový uzel stromu. Mnozí autoři ukázali, že germánské partikule (particles)[****] a odlučitelné prefixy se podobají slovanským lexikálním prefixům (Arsenijevič 2004, Babko-Malaya 1999, Spencer & Zaretskaya 1998, Svenonius 2004a,b). Následně tedy vzniká otázka, zda slovanské lexikální prefixy mohou být také později mergované adjunkty. Teoretickým rámcem tohoto článku bude minimalistický dekompoziční přístup k morfologii, což znamená, že morfologická derivace bude součástí derivace syntaktické, protože z konceptuálního hlediska je výhodnější mít jeden generativní komponent než komponenty dva.

2. Vlastnosti lexikálních a superlexikálních prefixů

Vlastnosti lexikálních (interních) prefixů se často stavějí do kontrastu s vlastnostmi superlexikálních (externích) prefixů; např. Babko-Malaya (1999), Filip (2004), Istratkova (2004), Romanova (2004), Svenonius (2004b), Di Sciullo & Slabakova (připr.). Vlastnosti obou typů prefixů jsou uvedeny v tabulce dole.

lexikální (interní) prefixy	superlexikální (externí) prefixy
1. idiosynkratický význam (lokativní, rezultativní, direkcionální) 2. nemohou se hromadit 3. mohou tvořit sekundární imperfektivum 4. jsou blíže ke kořeni než superlexikální prefixy 5. jsou součástí idiomů 6. mění argumentovou strukturu slovesa 7. připojují se k telickému kmeni, má-li sloveso oba	1. pravidelný význam, jako adverbia (delimitativní, kumulativní, repetitivní, distributivní) 2. mohou se hromadit 3. nemohou tvořit sekundární imperfektivum 4. připojují se až po lexikálním prefixu 5. nejsou součástí idiomů 6. nemění argumentovou strukturu slovesa 7. připojují se k atelickému kmeni, má-li sloveso oba

[****] Termín ‘partikule’ tady neznamená slovní druh částice, jak je znám z českých mluvnic. Germánské partikule jsou ve skutečnosti předložky, popř. adverbia:
(i) Lennon pushed the drums **in**.

3. Lexikální prefixy a pozdější adjunkce
3.1 Lexikální prefixy a jejich projekce

3.1.1 Lexikální prefixy jsou hlavy, vázané morfémy

Na rozdíl od germánských partikulí a odlučitelných prefixů slovanské prefixy se chovají jako hlavy. To znamená, že nemohou být např. topikalizované, jak je ukázáno v (1) pro češtinu a v (2) pro ruštinu.

(1) a. Ivan v-běhl do domu. (Č)
Ivan in-ran in house
'Ivan ran into the house.'
b. * V Ivan běhl do domu.
in Ivan ran in house
'Ivan ran into the house.'

(2) a. Ivan v-bežal v dom. (R)
Ivan in-ran in house
'Ivan ran into the house.'
b. * V Ivan bežal v dom.
in Ivan ran in house
'Ivan ran into the house.'

Také nemohou být zanechány níže ve struktuře při slovesném posunu, jak je ukázáno v příkladu (3) a (4):

(3) a. Včera vběhl Ivan do domu. (Č)
yesterday in-ran Ivan in house
'Yesterday, Ivan ran into the house.'
b. * Včera běhl Ivan v do domu.
yesterday ran Ivan in in house
'Yesterday, Ivan ran into the house.'

(4) a. Včera vbežal Ivan v dom. (R)
yesterday in-ran Ivan in house
'Yesterday, Ivan ran into the house.'
b. * Včera bežal Ivan v v dom.
yesterday ran Ivan in in house
'Yesterday, Ivan ran into the house.'

A také nemohou být zanechány osamocené procesem 'gapping', viz příklad (5) a (6).

(5) Ivan ve-šel, a Taras vy-*(šel). (Č)
Ivan in-went and Taras out-went
'Ivan went in, and Taras went out.'

(6) Ivan vo-shël, a Taras vy-*(shël). (R)
Ivan in-went and Taras out-went
'Ivan went in, and Taras went out.' (Svenonius 2004a, 9 (22b))

3.1.2 Lexikální prefixy jako rezultativní predikáty

Je jednoduché ukázat, že existuje vztah mezi lexikálními prefixy a argumenty. Lexikální prefixy mohou do argumentové struktury přidat argumenty, které nejsou selektované slovesem, jak je ukázáno v příkladu (7) a (8); viz také sekci 3.3. Prefix *vy-* vyžaduje nějaký argument, o kterém může predikovat, že je 'venku'. V příkladu (7) to znamená, že dostáváme sebe 'ven' z kocoviny. Alternace (7b) a (7b') potom může být analyzována jako alternace mezi 'ground' argumentem *kocovinu* povýšeným do pozice přímého objektu v (7b) a nepovýšeným 'ground' argumentem *kocoviny* se *se* coby 'figure' argumentem lokalizovaným vzhledem ke kocovině v (7b').[††††]

(7) a.* spát kocovinu (Č)
sleep hangover
'sleep a hangover'
b. vy-spat kocovinu
out-sleep hangover
'sleep off a hangover'
b'. vy-spat se z kocoviny
out-sleep self from hangover
'sleep off a hangover'

(8) a.* guljat' sobaku (R)
walk dog
'walk the dog'
b. vy-guljat' sobaku
out-walk dog
'walk the dog'

Pro ruštinu bylo navrženo, že lexikální prefixy jsou rezultativní predikáty, které se nacházejí v predikačním vztahu k nějakému slovesnému argumentu (např. Spencer & Zaretskaya 1998 následující Levin & Rapoport 1988, srovnej také Mateu 2001). Věta (9a) se tedy dá analyzovat jako (9b), znamenající zhruba: *ona* jako aktor zapříčinila, že pero se dostalo do vypsaného stavu, a to bylo způsobeno jejím procesem psaní.

(9) a. Ona is-pisala svoju ručku.
she IZ-write her pen_{ACC}
'Her pen has run out of ink.'
b. [[CAUSE [ACT (she)], IZ (pen)], $_{BY}$[WRITE (she)]]
(Spencer & Zaretskaya 1998, 17 (51), (54))

Vztah predikace je v minimalistickém modelu lokální, takže prefix a argument by měly být ve stejné projekci. A je to lexikální prefix, coby predikát selektující argumentovou DP, který se projektuje, ne ona DP. (Lexikální) inkorporace jde standardně ve stromu nahoru a doleva, což znamená, že lexikální prefixy by měly být mergovány v pozici, která je níž než pozice slovesa. Z těchto důvodů budu analyzovat lexikální prefixy jako hlavy, které projektují malou větnou (small clause) nebo rezultativní frázi s příslušným argumentem ve specifikátorové

[††††] Srovnej 'konkrétnější' příklad s povýšeným 'ground' argumentem a nepřítomným 'figure' argumentem v (ib):
(i) a. vylít vodu ze skleničky
b. vylít skleničku

pozici, jak je ukázáno ve stromu (10); podobně jako např. Ramchand (2004), Romanova (2004), Svenonius (2004b), Rojina (2004).

(10)

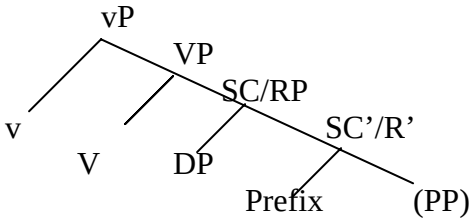

Tato analýza ovšem znamená, že návrh, že lexikální prefixy jsou později mergované morfologické adjunkty, půjde proti standardnímu tvrzení, že adjungované (ať už později, či ne) elementy se neprojektují, jak je zobrazeno ve stromu (11a) pro frázový adjunkt BP a v (11b) pro hlavový adjunkt Z. To je tedy první problém.

(11) a.

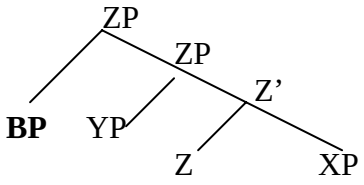

b.

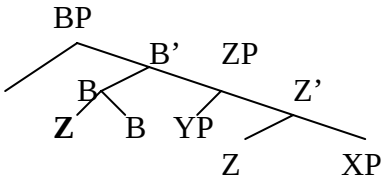

3.2 Lexikální prefixy a spellout

3.2.1 Syntakticky

Podle Newell (2005) opožděná adjunkce morfologických elementů nastává v nějaké další fázi[‡‡‡‡] a děje se tak ve shodě s Nissenbaumovým (2000) principem *Linear Edge Condition*. Tento princip (původně navrhovaný pro frázové adjunkty) je uplatněn na úrovni slov, což znamená, že morfémy mohou být později mergované pouze na hranu příslušného slova, ne dovnitř.

Ve fázovém modelu (např. Chomsky 2000) s fázemi vP a CP platí, že když komputace pracuje na CP fázi, komplement hlavy *v* není pro derivaci již přístupný. To je dáno podmínkou impenetrability fáze *Phase Impenetrability Condition*, která je uvedena v (12).

(12) Phase Impenetrability Condition
In phase α with head H, the domain of H is not accessible to operations outside α; only H and its edge are accessible to such operations.
(Chomsky 2000, 108).

To znamená, že daná rezultativní projekce RP (malá větná projekce) je již spellována v době, kdy komputace pracuje na CP fázi, tj. je nepřístupná pro operace na úrovni CP fáze

[‡‡‡‡] Nemusí to tedy být nutně hned ta následující fáze.

nebo pro operace v následujících fázích. To je zobrazeno ve stromu (13). Z toho plyne, že příslušný lexikální prefix nemůže být mergován později do dané rezultativní fráze.

(13)

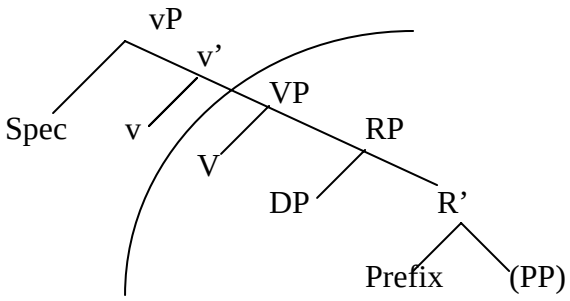

3.2.2 Fonologicky

Protože, jak bylo řečeno výše, následující operace (to platí i pro operace na rozhraních (interfaces)) nemohou přepsat výstup předcházejících fází, fonologické změny na kořeni vyvolané prefixací sugerují, že lexikální prefixy a příslušný kořen jsou ve stejné fázi. Příklad (14) ukazuje krácení kořenového vokálu při prefixaci v češtině[§§§§] a příklady (15) a (16) ukazují vokalické změny v kořeni vyvolané prefixací v ruštině.

(14)	a. sp**á**t sleep 'sleep'	b. vy-sp**a**t out-sleep 'sleep off'	(Č)
(15)	a. **i**grat' play 'play'	b. pod-**y**grat' under-play 'support sb at playing'	(R)
(16)	a. sóxnut' [s**o**xnut'] dry 'dry'	b. vý-soxnut' [vys**ə**xnut'] out-dry 'dry up'	(R)

Tato fakta jsou opět problematická pro návrh, že lexikální prefixy jsou mergované později v některé z následujících fází. Bylo by nutné nějak zajistit, aby se lexikální prefixy později mergovaly vždycky v té samé fázi, kde je také spellován kořen slovesa, aby oba elementy mohly jít do spelloutu společně.

3.3 Lexikální prefixy a argumenty

Lexikální prefixy mají schopnost měnit argumentovou strukturu a pádové požadavky slovesa, ke kterému se připojují. Lexikální prefix licencuje přítomnost argumentu, jak jsme již viděli v sekci 3.1.2, a také akuzativní pád, jak je ukázáno v příkladech (17) a (18). Ale

[§§§§] Viz analýzu tohoto fenoménu navrhovanou v Scheer (2004).

licencuje jenom jeden strukturní pád, jak ukazuje (17b'), kde akuzativ dostane reflexivní DP *se* a 'ground' argument *kocoviny* tak musí dostat svůj pád od předložky.

(17) a.* spát kocovinu$_{ACC}$ (Č)
sleep hangover
'sleep a hangover'
b. vy-spat kocovinu$_{ACC}$
out-sleep hangover
'sleep off a hangover'
b'. vy-spat se$_{ACC}$ z kocoviny$_{GEN}$/ *kocovinu$_{ACC}$
out-sleep self from hangover / hangover
'sleep off a hangover'

(18) a.* guljat' sobaku$_{ACC}$ (R)
walk dog
'walk the dog'
b. vy-guljat' sobaku$_{ACC}$
out-walk dog
'walk the dog'

Lexikální prefixy také dokážou měnit typ a pád argumentu, který je selektován slovesem, jak ukazuje příklad (19) a (20). Prefix *pro-* vyžaduje nějaký argument, přesněji řečeno interval (nebo 'path'), o kterém může predikovat, že je 'naskrz'. Tento interval může mít různou povahu, může to být konkrétní entita jako v příkladu (19) a (20), místní lokace jako např. *projít město*, časový interval jako *prosedět*/*prožít život* nebo abstraktní interval typu *promyslet ideu* atp.[*****]

(19) a. sedět v křesle$_{LOC}$ (Č)
sit in armchair
'sit in the armchair'
b. pro-sedět křeslo$_{ACC}$
through-sit armchair$_{ACC}$
'sit a gap/hole in the armchair'

(20) a. sidet' v kresle$_{LOC}$ (R)

[*****] Daná intervalová DP nemusí dostat (být povýšena na) strukturní akuzativ nutně. Může se objevit také v instrumentálu, pokud ho může nést již s neprefigovaným (telickým) slovesem, a potom prefix predikuje o DP v instrumentálu, že je 'naskrz':
(i) projít tunelem
Že to není daný lexikální prefix, kdo uděluje instrumentál, je vidět z následujících příkladů:
(ii) *protlačit davem, *probořit stropem, *probdít nocí
Přítomnost instrumentálové DP je ovšem možná, pokud je také strukturní akuzativ udělen:
(iii) protlačit Pavla/se davem
A akuzativní DP jde potom 'skrz' daný interval v instrumentálu (což může být opět pojato jako 'figure-ground' vztah). Opačný vztah s intervalem ve strukturním akuzativu je také možný (iv), jak také ukazuje kontrast s modifikátorem *do poloviny* v příkladu (v) a nesmyslnost příkladu (vi).
(iv) projít čtvrť tunelem
(v) a. projít tunelem do poloviny
b. projít čtvrť tunelem do poloviny
(vi) *projít tunel čtvrtí
Pokud jsou obě DP v instrumentálu, potom to, která DP představuje interval, který je 'skrz', rozhoduje princip možné inkluzivity, srovnej kontrast v (vii), kde (viia) je jednoznačné, kdežto (viib) je dvojznačné.
(vii) a. projít čtvrtí tunelem
b. projít tunelem vodou

sit in armchair
'sit in the armchair'

b. pro-sidet' kreslo$_{ACC}$
through-sit armchair$_{ACC}$
'sit a gap/hole in the armchair'

Takže tady existuje dvojí závislost. Za prvé, přítomnost a typ určitého argumentu je závislý na přítomnosti lexikálního prefixu. Za druhé, přítomnost strukturního akuzativu je závislá na přítomnosti lexikálního prefixu.

Existují dvě základní možnosti, jak zachytit tyto vztahy, pokud člověk chce uplatnit návrh, že lexikální prefixy jsou později mergované adjunkty.

Jako první je možné tvrdit, že argumenty jsou mergovány také acyklicky, tj. později, a sice až po mergeru daného prefixu. Tato možnost je ovšem v konfliktu se standardním předpokladem, že argumenty se mergují cyklicky. Také by mohly vzniknout problémy s tzv. Condition C efekty, které jsou vysvětlovány právě cyklickým mergerem argumentů. Dalším problémem jsou argumenty in situ ve vP fázi. Tyto argumenty zjevně nečekají na pozdější merger lexikálního prefixu. Také by byl problém, kdyby člověk chtěl tvrdit, že příslušný později mergovaný argument je také argumentem slovesa (nejen lexikálního prefixu), a sloveso bylo přitom spellováno již dříve.

Druhá možnost je, že argumenty jsou mergovány cyklicky a čekají na příslušný lexikální prefix. To má však tu nevýhodu, že potřebujeme 'look ahead', což znamená, že derivace by měla již dopředu vědět, že daný prefix se někdy později v derivaci objeví. To představuje problém, protože ideální derivace má být v tomto ohledu 'slepá'. Pokud nepřijmeme 'look ahead', problém přijde z druhé strany, budeme muset připustit generování mnoha nekonvergentních derivací a budeme následně potřebovat filtrování, které špatné derivace odstraní. To je však velmi neekonomické řešení. Podobně jako již první možnost také toto řešení má problémy s argumentem spellovaným in situ ve vP fázi. Není jasné, jak má tento argument licencován pád a theta roli, když bude lexikální prefix mergován až v některé z následujících fází.

3.4 Hromadění prefixů

Jak již bylo řečeno v sekci 2., lexikální prefixy jsou vždycky blíž ke kořeni než superlexikální prefixy a superlexikální prefixy se mohou na rozdíl od lexikálních vyskytovat v příslušném slově několikrát, viz (21).

(21) SP*-LP-kořen-sufixy

Tato fakta představují problém pro aplikaci Nissenbaumova (2000) *Linear Edge Condition* Newellovou (2005), protože pokud jsou některé superlexikální prefixy mergované již ve vP fázi, jak tvrdí např. Romanova (2004), a pokud budou spellované také ve vP fázi (nebo obecně ve fázi předcházející fázi s mergerem onoho lexikálního prefixu), potom díky mergeru lexikálního prefixu nutně na hranu dostaneme špatné pořadí prefixů: LP-SP-kořen-sufixy.

Pokud bychom se chtěli vyhnout tomuto problému a předpokládali, že všechny superlexikální prefixy jsou např. mergované v CP fázi společně s lexikálním prefixem, potom by bylo nutné stipulovat pořadí mergerů superlexikálních prefixů a mergeru lexikálního prefixu. Lexikální prefix by musel být mergován vždycky před prefixy superlexikálními, aby bylo dosaženo správného pořadí prefixů.[†††††]

[†††††] Samozřejmě by bylo možné opět volit cestu s nadbytečným generováním a filtrováním.

4. Závěr

Kvůli výše uvedeným problémům je možné prohlásit, že lexikální prefixy ve fázovém modelu nejsou později mergované morfologické adjunkty.

Literatura

Arsenijević, B. (2004), Slavic verb prefixes are resultative. In: Cahiers Chronos (selection of papers from the CHRONOS 6 conference in Geneva, September 22-24, 2004). http://www.lucl.leidenuniv.nl/content_docs/faculty/Arsenijevic/slavic_verb_prefixes_are_resultative.pdf

Babko-Malaya, O. (1999), Zero Morphology: A Study of Aspect, Argument Structure, and Case. Ph.D. dissertation, Rutgers University.

Chomsky, N. (2000), Minimalist Inquiries: The Framework. In: Martin, R., Michaels, D., Uriagereka, J. (eds.), Step by Step: Essays on minimalist syntax in honor of Howard Lasnik. Cambridge, Mass.: MIT Press, 89-156.

Di Sciullo, A.M. & Slabakova R. (připr.), Quantification and Aspect. In: H. Verkuyl, H. de Swart, and A. van Hout (Eds.), Perspectives on Aspect. Springer Series Studies in Theoretical Psycholinguistics, Vol. 32.

Filip, H. (2004), Prefixes and the delimitation of events. A special issue of Journal of Slavic Linguistics, ed. by Wayles Browne and Barbara H. Partee. Volume 11, 1. 55-101. http://semanticsarchive.net/Archive/jBhMDlhZ/jsl11.1.pdf

Istratkova, V. (2004), On multiple prefixation in Bulgarian. Nordlyd 32.2, 301-321.

Levin, B. & Rapoport, T.R. (1988), Lexical Subordination. Proceedings of the 24th Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society, 275-289.

Mateu, J. (2001), Preverbs in Complex Denominal Verbs: Lexical Adjuncts or Core Predicates? CatWPL 9, 37-51.

Newell, H. (2005), Bracketing Paradoxes and Particle Verbs: A Late Adjunction Analysis. Proceedings of ConSOLE XIII. http://www.sole.leidenuniv.nl/content_docs/ConsoleXIII2004pdfs/console13-heather-newell.pdf

Nissenbaum, J. (2000), Investigations of Covert Phrase Movement. Ph.D. dissertation, MIT.

Ramchand, G. (2004), Time and the event: The semantics of Russian prefixes. Nordlyd 32.2, 323-361.

Rojina; N. (2004), English Particles, Russian Prefixes, and Prepositional Phrases. MA. thesis. University of Tromsø.

Romanova, Z. (2004), Superlexical vs. lexical prefixes. Nordlyd 32.2, 255-278.

Scheer, T. (2004), O samohláskové délce při derivaci v češtině. In: Hladká, Z. & P. Karlík (eds.), Čeština - univerzália a specifika 5. Praha: Lidové noviny, 224-239.

Spencer, A. & Zaretskaya, M. (1998), Verb prefixation in Russian as lexical subordination. Linguistics 36, 1-39.

Speyer, A. (2006), Bracketing Paradoxes und wortinterne Adjunktion. Handout. GGS Stuttgart.

Svenonius P. (2004a), Russian prefixes are phrasal. http://ling.auf.net/lingBuzz/000043.

Svenonius P. (2004b), Slavic prefixes inside and outside VP. Nordlyd 32.2, 205-253.

Roztrpčit se a něco rozmlátit – nazály, likvidy a jiná fonologická havěť

Markéta Ziková

1. Abstract

In this paper, I investigate two types of alternations in Czech: *e* ~ Ø alternations between morpheme-final consonants and alternations of post-consonantal morpheme-final liquids which are either syllabic (L=) or non-syllabic (L).

The aim of this paper is to show that both of these alternations are phonologically driven. The distribution of the alternants depends on whether the final phonological constituent of a given morpheme is at the edge of a phonological cycle or not. How the cyclic derivation works is illustrated on the grounds of case markers.

The analysis presented is based on the **CVCV model** of phonology (Scheer 2004) and adopts the widely accepted view that **derivation proceeds in cycles** (SPE, namely Halle & Vergnaud 1987, Distributed Morphology, Chomskian Phase Theory).

2. Introducing the data

In the Czech declension, there are two types of case markers, which differ in essence: positive (i.e. phonetically expressed) markers on the one hand, zero markers on the other. In table (1), I show that the alternants in question are in complementary distribution with respect to them.

Looking at the first row, we can see that in the context of a positive marker, the weak alternant appears. Stem-final liquids that occur after another consonant are always non-syllabic. Stems that host an *e* ~ Ø alternation site always show the zero in this context.

On the other hand, in the context of zero markers, the strong alternant occurs, i.e. the *e* and the syllabic liquid, (see the second line).

(1) Distribution of alternants: e ~ Ø, L ~ L=

	e ~ Ø		**L ~ L=**	
	strong alternant e	**weak alternant ø**	**strong alternant L=**	**weak alternant L**
positive marker		met**Ø**l-a ‘whisk, nom.sg.’ kot**Ø**l-ů ‘boiler, gen.pl.’ pat**Ø**r-em ‘floor, ins.sg.’		trot**l**-ů ‘prune, gen.pl.’ brat**r**-em ‘brother, ins.sg.’
zero marker	met**e**l-Ø ‘whisk, gen.pl.’ kot**e**l-Ø ‘boiler, nom.sg.’ pat**e**r-Ø ‘floor, gen.pl.’		trot**l**-Ø ‘prune, nom.sg.’ brat**r**-Ø ‘brother, nom.sg.’	

2.1 Summary

Two general points can be made:

1. The weak alternant occurs when the stem-final consonant is immediately followed by a vowel.
2. The strong alternant occurs when the stem-final consonant is simultaneously word-final.

In the following section, let me introduce the core principles of the CVCV model.

3. CVCV in a nutshell

3.1 Phonological structure is represented on two separate levels

a) on the **suprasegmental level** which consists of a strict sequence of onsets (i.e. consonantal constituents, C) and nuclei (i.e. vocalic constituents, V), hence CVCV
b) on the **segmental level** which consists of phonological expressions

The CV sequence is the minimal suprasegmental unit. From this, it follows that the existence of C implies the existence of V, and *vice versa*.

(For the sake of simplicity, I omit the internal makeup of segments which is considered to have a hierarchical structure as well (i.e. subsegmental levels).)

These consequences follow inevitably:

- within each consonant cluster, its parts are separated by empty nuclei
- all morpheme-final consonants are onsets of empty nuclei
- the suprasegmental structure of each morpheme starts with an onset (empty or full) and ends in a nucleus (empty or full)

At this point, let me give some examples to illustrate these consequences. Under (2), consider the representation of morpheme-final consonants in CVCV.

(2) Morpheme-final consonants

a. morpheme-final consonant

```
C  V  C  V
|  |  |
C  V  C
```

b. morpheme-final consonant cluster

```
C  V  C  V
|     |
C     C
```

Under (3), I show the representation of [atlas] ‘atlas, nom.sg.’. It consists of six constituents, three of them are empty.

(3) NOM SG [atlas]: empty onset & empty nuclei

```
C  V  C  V  C  V  C  V
   |  |     |  |  |
   a  t     l  a  s
```

3.2 Mapping between the levels need not be one to one

The second principle concerns mapping between the levels of representation. It needs not to be one to one. The types of mapping which are relevant in this paper are shown under (4).

(4) Mapping between the levels of representation

a. short vowel	**b. long vowel**	**c. non-syllabic liquid**	**d. syllabic liquid**
V | V	V C V \ | V	C | L	V C \ | L

Under (5), I show the representation of [kva:dr] 'block, nom.sg.' which ends in a syllabic liquid. It consists of ten constituents, three of them are empty.

(5) NOM SG [kva:dρ=]: long vowel & syllabic liquid

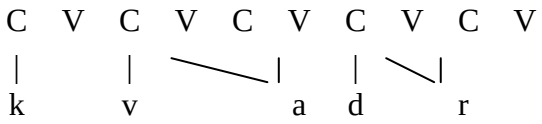

3.3 The suprasegmental level is part of the lexical representation

Let me proceed to introduce the third principle which says that the suprasegmental level is part of the lexical representation.

In this respect CVCV (as well as Government Phonology) fundamentally differs from other generative theories (e.g. *Prosodic Phonology*) where even the lowest suprasegmental structure (i.e. syllabic structure) is supposed to be created in the course of derivation.

In CVCV, there is no re-syllabification or anything alike. If the suprasegmental level is a part of the lexical representation, it projects in the course of derivation.

From it follows that vowels alternating with zero cannot be epenthetic, the constituent dominating them must be already present in the lexical representation.

In (6), I give the representation of the root √PATR with the alternation site between *t* and *r*. The alternating *e* is a lexically *floating vowel*. Its phonetic realization ([E] vs. silence) depends on whether it associates with its constituent or not in the course of derivation.

(6) Lexical representation of alternating *e*: √PATR

The following principle refers to properties of phonological units.

3.4 There are two lateral forces which affect the phonological constituents: government and licensing

Constituents that are governed are weakened.
Government weakens the relationship between the governed constituent and its segment or, in the case of empty nuclei, government prevents them from connecting to the segmental level.

Constituents that are licensed are strengthened.
Licensing strengthens the relationship between both levels of representation

Both of these forces are **regressive: a constituent can govern/license only a constituent which precedes it.**

Under (7), I show the genitive plural form [atlasu:]. The affix vowel [u] lincenses itself to the preceding stem-final empty nucleus. The licensing results in the long vowel [u:]. The nucleus associated with *a* governs the empty nucleus which precedes it. Therefore it remains phonetically unexpressed.

(7) Licensing & Government: from right to left

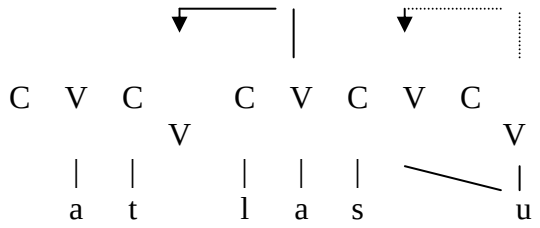

Given that all relations holding among constituents of phonological structure are regressive, we can conclude that computation proceeds from right to left.

3.5 Empty nuclei must be governed, otherwise they need to be filled, empty onsets need not be governed to remain empty

This phonological version of the syntactic ECP was first formulated in Kaye (1990). It agrees with the standard view that nuclei play a prominent role in phonological structure.

An empty nucleus can be governed from the following sources:
a) by a filled nucleus (see above)
→ **filled nuclei are governors by default**

b) by an empty nucleus
→ **empty nuclei are governors by parameter** – only empty nuclei at the beginning of a derivational cycle can be invested by governing power

c) externally
→ **empty nuclei at the beginning of a derivational cycle can be governed, even if they aren't followed by another nucleus**

(In this paper, I don't use a fourth possible source, so called *Infrasegmental Government* between two onsets; for details see Scheer (2004:63pp)).

(At this point, one comment on the terminology should be made. Empty nuclei that can be governed externally and can be governors as well; they are usually called ***domain-final*** *empty nuclei*. But from the procedural point of view, labelling them as *final* is rather misleading. If all lateral relations are regressive then the derivation runs from right to left. From this it follows that *domain-final empty nuclei* are in fact at the beginning of a derivational cycle. Hence I will call them ***cyclic-initial*** *empty nuclei*.

Some of the consequences:
- there are two types of empty nuclei according to their phonological properties:
cyclic-internal empty nuclei: they cannot govern and have to be governed by the following nucleus
cyclic-initial empty nuclei: they may govern and may also be governed externally

Now, consider the structure of the nominative form [flirt] 'flirt'. It is derived from the root √FLIRT by the zero marker. The lexical representation of the root is given in (8)a. We can see that it contains three empty nuclei. In the nominative form (8)b, the first one (V_4) is governed by the following full nucleus V_3. For the second one (V_2), there is no other way to be governed than by the following nucleus (V_1). V_1, however, is empty. If only empty nuclei that can govern are cyclic-initial empty nuclei, the empty V_1 must be cyclic-initial. Also, being cyclic-initial, it is itself externally governed.

(8) Empty nuclei: three sources of government

a. Lexical representation of the root √FLIRT

b. Derivation of the nominative form [flirt]

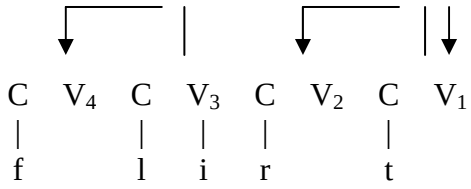

3.6 Summary

On the base of the picture just presented, a generalization about the zero markers can be made. **Zero markers have no phonological structure of their own. They have no lexical representation on any phonological level. Their effect on the form of the stem arises from the empty nucleus which stands at the beginning of a phonological cycle.**

4. Properties of cyclic-initial empty nuclei

Now we are ready to explain why in the context of the zero marker, the strong alternants appear (see table (1)). The nucleus which precedes the morpheme-final consonant is not

governed, therefore it has to be filled up. The filling material is either a lexically floating vowel *e* or an adjacent liquid.

Consider the two examples shown in (9). In (9)a, the genitive plural form [patEr] appears. We already know that the *e* before the root-final liquid lexically floats (see (3) above). In the genitive plural form, the *e* associates with its constituent (V_2) to save it. In (9)b, there is the nominative singular form [bratr=]. Again, V_2, the nucleus before the final consonant, calls out for help. In this case, it contains no floating vowel, so a helping hand comes from the final liquid. As a consequence, the liquid is associated simultaneously with two constituents on the suprasegmental level.

(9) Derivation of strong alternants

a. Derivation of „epenthetic“ *e*

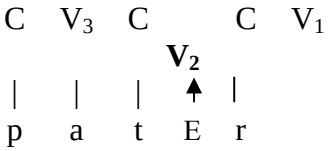

b. Derivation of syllabic L

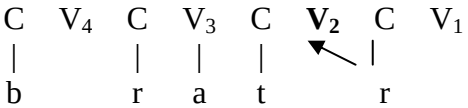

4.1 Summary

In (10), I summarize the properties of cyclic-initial empty nuclei in Czech that we have identified up to now.

(10) Cyclic-initial empty nuclei in Czech

Governing properties	Consequence	Examples
They are governed.	Words can end with C.	*kotel* ‚boiler, nom.sg.‘ *dělat* ‚make, inf.‘
They do not govern nuclei that host a floating vowel.	Alternation sites preceding word-final Cs are always vocalised.	*chlapec* ‚boy, nom.sg.‘ *her* ‚game, gen.pl.‘
They do not govern empty nuclei before L.	Word-final liquids (after other Cs) are always syllabic.	*bratr* ‚brother, nom.sg.‘ *mátl* ‚confuse, past part. masc.sg.‘
They do govern empty nuclei before non-liquids.	Words can end with CC clusters.	*flirt* ‚flirt, nom.sg.‘ *malt* ‚mortar, gen.pl.‘

Table (10) raises at least two interesting questions:
1. Why only liquids can spread onto the preceding empty nucleus?
2. Why do cyclic-initial empty nuclei fail to govern nuclei with floating vowels?

Due to space limits, I don't explore these questions in detail. Anyway, there have to be some hierarchy how empty nuclei before morpheme-final consonants can be saved. First they try to get some melody. If that doesn't work they call for government from the cyclic-initial empty nucleus. The easiest way how the nucleus in question can get some melody is to associate with its own floating vowel. This holds true for all languages in which vowel-zero alternations appear: the alternation site is always vocalised before cyclic-initial empty nuclei. The spreading of melody from the adjacent consonant, however, depends on a language-specific parameter. In Czech, only liquids, the most sonorous consonants, can spread. However, in Polish, f.e., without any syllabic consonants, liquids are prevented from spreading.

5. Representation of positive markers

Now, let's turn our attention to the positive markers. How should they be represented in the lexicon, given that they always provoke the weak alternants?

5.1 Positive markers are in the same cycle as the preceding morpheme

From the preceding section, it follows that the weak alternant arises when the nucleus before the morpheme-final consonant is governed. In this case, it remains phonetically unrealized. The only way how it can be governed is by the following nucleus. The conclusion that emerges is that **the nucleus following the weak alternant cannot be empty, whether cyclic-initial or cyclic-internal**. In both cases, it fails to govern.

If the nucleus following the weak alternant is not empty, it must be filled. Filled by what? An answer suggests itself, it is filled up with the vowel of the marker which follows a given morpheme. In (11), I show the outlined situation. In (11)a, the nominative form [patrO] is presented. The stem-final empty nucleus is occupied by the affix-vowel [O]. It governs the preceding nucleus V_2 thereby floating *e* is prevented from being spelled out. In (11)b, I give the genitive plural form [bratru:]. In this case, the affix-vowel is long. However, this vowel is associated with the stem-final empty nucleus as well. The effect is the same as in the previous case: the nucleus in question (this time V_3) is governed and therefore silenced.

(11) Derivation of weak alternants

a. Floating *e* is silenced

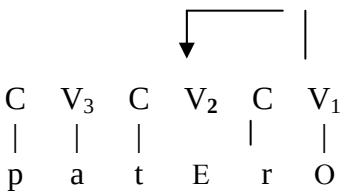

b. Non-syllabic liquid

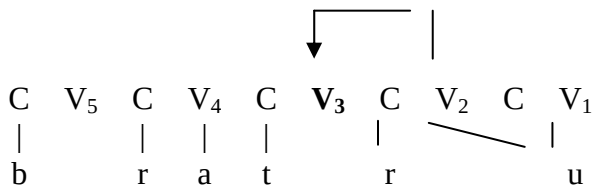

5.1.1 Summary

At this point, the following generalization about the derivation of case forms can be made.

No cyclic-initial empty nucleus intervenes between the stem and the positive marker. Hence, the positive markers must be in the same derivational cycle as the preceding morpheme. Their effect on its form arises from being associated with its final nucleus.

5.2 Affix-initial short vowels lexically float, long vowels are lexically specified as licensors

Let us now return to the question of the lexical representation of positive markers. How should they be represented if we know that they are able to land in the empty nucleus of the preceding morpheme?

In case of those markers that begin with a short vowel, we have no choice but to let these vowels lexically float. In the lexicon, affix-initial short vowels will be represented only on the segmental level. They are *floating vowels* without their own constituent. To be phonetically realized they need to search a vacant nucleus and associate with it.

By contrast, affix-initial long vowels have their own constituent to which they are associated. In the lexicon, they start with an empty onset, followed by a filled nucleus. This nucleus is specified to be a self-licensor. From this it follows that it needs to license its melody into the preceding empty nucleus in order to be phonetically realized as long vowel.

The difference between long and short affixes may be illustrated by the two locative plural markers: [Ex], f.e. *bratr-ech* ‘brother, loc.pl.’, and [a:x], f.e. *sestr-ách* ‘sister, loc.pl.’. I give their lexical representations in (12).

(12 Affix-initial short vowels vs. affix-initial long vowels

a. LOC PL marker [Ex]

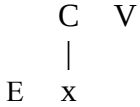

b. LOC PL marker [a:x]

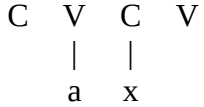

5.3 Paradigm **dělání,** *the poorest one of all*

In conclusion, I want to show that the model of derivation that I propose allows us to explain a mystery of Czech nominal declension: the poorness of the *dělání* paradigm.

In Czech grammar, the nominal declension is traditionally organized into 14 paradigms. Among them, the neutral paradigm *dělání* ‚making‘ is outstanding. There are three main groups of nouns related to it: deverbatives (e.g. *dělání* ‚making‘), collectives (e.g. *kamení* ‘rocks‘) and place nouns derived from PPs (e.g. *předsálí* “in front of a hall” ‘vestibule’). What is important is that all of them are derived by the suffix *–í*.

I said that this paradigm is the poorest, because in the singular, nouns receive only one positive marker, the *–m* in INS (see table (13)a). In this respect, the paradigm has no parallel in any other. The fact that this paradigm is otherwise not any special is shown by the fact that all regular consonants that appear in the singular in the other declensions (after the marker-initial short vowels), namely [m] in INS, are also realized in the *dělání* paradigm. In other words, the outstanding property of this declesion class is the absence of marker-initial short vowels: consonants, namely [m] in INS, are regularly realized. For comparison, see the remaining neutral paradigms, *moře* ‘sea‘ and *město* ‘city‘, shown in (13)b.

(13) Neutral paradigms (singular)

a. Paradigm *dělání*

NOM	dělání
ACC	dělání
GEN	dělání
DAT	dělání
LOC	dělání
INS	dělání-**m**

b. Paradigms *moře, město*

NOM	moř-e	měst-o
ACC	moř-e	měst-o
GEN	moř-e	měst-a
DAT	moř-i	měst-u
LOC	moř-i	měst-u
INS	moř-**em**	měst-**em**

I argue that there are purely phonological reasons why only case markers that bear a consonant are used in this paradigm. Ending vowels fail to be pronounced because the stem-final nucleus is already filled up with the vowel of the derivational suffix *–í*. This holds also true for markers that bear a consonant such as the instrumental marker. Here, however, the floating vowel is followed by a filled onset, [m], which can be normally pronounced; see the scheme in (14).

(14) Floating vowel in INS *–em* fail to be pronounced

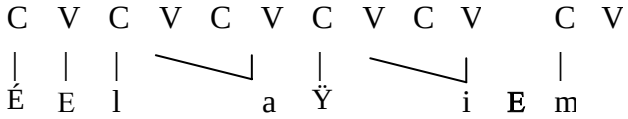

6. Conclusion

In this paper, I have discussed two examples of alternations in Czech. I have argued for the model of CVCV phonology which allows unified description of them. I have demonstrated (using case markers as an example) that the distribution of weak/strong alternants is controlled by stem-final empty nuclei: if they are simultaneously cyclic-initial, strong alternants arise, otherwise weak ones occur.

Based on this observation, a general conclusion can be drawn. If any suffix provokes alternation sites before stem-final consonants being into silenced or post-consonantal liquids into being non-syllabic, no empty nucleus intervenes between it and the stem it attaches to. Hence this suffix has to be in the same derivational cycle as the preceding morpheme. In Czech, absolute majority of vowel-initial suffixes (without regard to their morphosyntactic features) behave in this way. However, there are a handful of them that require vocalisation of alternating sites (consider f.e. diminutive suffixes *ps-ík* vs. *pejs-ek*). If the vocalisation is due to the following cyclic-initial empty nucleus, these vowel-initial suffixes cannot be in the same cycle as the preceding morpheme. From this, a general picture emerges: being cyclic or not has to be the lexical property of suffixes.

References

Halle, M. & J. R. Vergnaud (1987): Stress and the Cycle. *Linguistic Inquiry* 18, 45-84.

Kaye, J. (1990): 'Coda' licensing. *Phonology Yearbook* 7, 301-330.

Lowenstamm, J. (1996): CV as the only syllable type. In: Durand, J. & B. Laks (eds.): *Current Trends in Phonology. Models and Methods*. Salford, Manchester: ESRI, 419-441.

Marvin, Tatjana 2002. Topics in the Stress and Syntax of Words. Ph.D dissertation, MIT.

Scheer, T. (2004): *A Lateral Theory of Phonology*. Vol.1: What is CVCV, and why should it be? Berlin: Mouton de Gruyter.

SETKÁNÍ BOHEMISTŮ
CIKHÁJ 2006
Editoři:
Nina Doležalová
Daniela Dvořáková
Petra Kopřivová
Adam Kovář
Radim Ošmera
Kateřina Říhová
Adéla Rybníkárová